

Varujan Vosganian: The Book of Whispers

Chapters 7 and 8

Translation: Jarmila Novotna

HARVAN Publishing House

Sedm

- Ženám ať nezkřívíte ani vlásek, řekl Armen Garo. Ani dětem.

Všichni členové Zvláštní mise přišli jeden po druhém do sídla novin *Džagadamard* v Konstantinopoli. Byli pečlivě vybráni jen ti, kteří se už podobných akcí účastnili, ať už na vlastní pěst nebo s využitím léčky. „Věřím jen tomu, kdo už zabíjel,“ rozhodl se Armen Garo. Dostali fotografie, aby věděli, koho mají hledat po úkrytech. Mohli se schovávat kdekoliv, počínaje Berlínem a Římem až po středoasijské stepi. První byl ministr vnitra Talaat Paša se širokými rameny a tlustým krkem měl silné tělo. Jeho hlava s hranatou bradou a čelistmi připravenými trhat vypadala jako prodloužení statného hrudníku. Ve spodní části fotografie pěsti, které byly dvakrát tak velké než u normálního člověka, prozrazovaly agresivní povahu. Vedle stála jeho křehká manželka s jemnými rysy oblečená v bílých šatech a krajkovaném klobouku podle evropské módy a příliš se nehodila k pašovu fezu. Dále byl na řadě drobný Enver, o něco vyšší jen díky podpatkům na holínkách. Měl odvážný pohled a tenkými prsty si nakrucoval špičky knírku. Byl pyšný na své armádní velitelské prýmky, které mu bohatě spadaly přes ramena a zakrývaly jeho úzký hrudník. Snažily se zakrýt skromný původ dítěte, jehož matka vydělávala na živobytí jedním z nejopovrhovanějších zaměstnání v Říši. Byla umývačkou mrtvol. Na jedné fotografii jeho tenká, majetnická, a přesto nesmělá ruka objímá jemný pas manželky Nadžeh, princezny z říšského harému, tedy sultánovy dcery. Na další fotografii se syn umývačky mrtvol a sultánův zeť Enver snaží vypadat odvážně. Má strnulé rysy a pózuje mezi portréty svých idolů: Napoleonem a Fridrichem Velkým. Džemal Paša pak byl jakýsi Lepidus v tomto válečném triumvirátu. Vypadal normálně, a kdyby nenosil nárameníky ministra námořnictví, mohl by být celkem nenápadný, ačkoliv se snažil ze všech sil udržet krok s Talaatovou krutostí a Enverovou troufalostí. Dalšími na řadě byli ideologové strany Jednota a pokrok, dr. Nazim a Behaeddin Sakir, které napadlo pustit z vězení zločince a sestavit z nich

ozbrojené jednotky. Ty měly za úkol dohlížet na arménské konvoje a na rozcestích je masakrovat. O jejich ženách nevíme, jak moc byly krásné, určitě byly baculaté s černými vlasy, ale jejich rysy nejsou dobře rozeznatelné, protože jediné dochované fotografie z mládí je zachycují se závojem přes obličej, jak oplakávají manžely v rakvích poté, co skupina mstitelů splnila své poslání. A na seznamu byli další jako správce Trabizondy Džemal Azmi, Bahbud Khan Dživanšir... Armen Garo zvedl fotografie Talaata a Envera s jejich manželkami. Postupně se zadíval na Solomona Tehlirjana, Arama Jerkanjana, Aršavira Širaghjana, Hrače Papazjana a Misaka Torlakjana.

- Nezabíjejte ženy, opakoval. Ani jejich děti.

Pro nás není důležité, kdy přesně se konalo toto setkání. *Knihy šepotů* není historickým výkladem, ale knihou svědomí. Právě proto zprůsvitní a její stránky jsou průzračné. V některých případech jsou v *Knize šepotů* uvedena přesná data včetně dne, hodiny a místa. Pero letí vpřed jako zběsilé, ale někdy se rozhodne na mě a na čtenáře počkat a pak přidává více podrobností, než by bylo potřeba. Každé slovo navíc vnáší více světla, ale právě proto ho zároveň ubírá.

Takže i kdybychom z ní vymazali veškeré letopočty a data, *Knihy šepotů* by neztratila ani jeden ze svých významů. Podobné věci se lidem stávaly všude. Obsah *Knihy šepotů* vlastně zůstává stejný v jakékoliv době stejně jako skladby Johanna Sebastiana Bacha nebo jako úzká branka, v níž se musí lidé sehnout nebo přitisknout k sobě, aby prošli.

- Především zabili našeho básníka, řekl Šavarš Misakjan.

Sídlo novin uniklo katastrofě jenom o vlásek. Po jatkách zahájených 24. dubna 1915, kdy byly stovky intelektuálů uvězněny a většina z nich zavražděna, bylo odvolání deportace považováno všemi Armény z hlavního města za zázrak. Jinak by sdíleli osud ostatních arménských komunit. Byli by vyhnáni z domovů, okradeni o své majetky, ale měli by těžší osud, protože na rozdíl od Arménů z Vanu, Sivasu nebo Adany by museli projít v konvojích celou Malou Asii až do syrských pouští. Pokud by nebyli povražděni oddíly ozbrojených kriminálních nebo kočovnými bandami, zemřeli by hlady a zimou pod improvizovanými stany v poušti, kde denní horko a noční mráz měly na svědomí stejný počet obětí.

Ústřední tiskový orgán Arménské revoluční federace *Azadamard* byl v roce 1915 zakázán. Znovu začal vycházet v roce 1918 jako *Džagadamard* a navázal tak na starý název. Šavarš Misakjan byl v té době šéfredaktorem a vrátil se, aby převzal

svoji funkci. Stál v rohu, protože nebyl součástí Zvláštní mise, ale měl autoritu, kterou Armen Garo a Šahan Natali potřebovali. Autoritu nevzbuzovala ani tak jeho postava, protože ohnuté levé rameno a křivá hlava nepůsobily ani trochu odvážně. Jeho tělesné nedostatky mu u ostatních zjednávaly úctu, protože připomínaly neústupnost, s níž vydržel mučení ve vojenském vězení, kde byl držen od března 1916, a odkud se o několik měsíců později vytrhl z rukou mučitelů a vrhl se ze třetího patra na vnitřní dvůr. Těžká zranění přežil a byl propuštěn 27. listopadu 1918, kdy hlavní město obsadila spojenecká vojska. Jeho tělo s polámanými kostmi na sebe vzalo bezpráví tohoto světa a všem připomínalo, že se oprostil strachu ze smrti.

Jejich nepřátelé věděli, že pro zničení národa, je potřeba co nejrychleji zabít Básníka. Pro utlačovaný národ v ohrožení je Básník vůdcem. Daniel Varužan byl uvězněn s ostatními intelektuály 24. dubna 1915. Přivázali ho ke stromu, ukamenovali a pak ho nechali napospas zvěři a nočním běsům. Podle některých legend přežil. Někdo jiný zase vyprávěl, že na chvíli zahlédl jeho planoucí tvář během požáru ve Smirně. Jednu věc v legendách o zmrtvýchvstání Daniela Varužana lze dokázat: je známo místo, kde snášel utrpení přivázaný ke stromu jako k živému kříži. Nevíme však, kde by mohl mít hrob. Máme důkaz o jeho smrti a dokonce se dochovalo i jméno jeho kata, Oguze Beye, velitele z Čanguiri. Vzhledem k tomu, že není nic známo o jeho hrobě, může nás to lákat k myšlence o jeho zmrtvýchvstání.

Další zatčení 24. Dubna, dva členové Parlamentu, poslanec z Konstantinopole Krikor Zohrab a Vartkes Seringuljan z Erzurumu se dostali až do syrské pouště, do Urfy a pak do Aleppa. O nich se dozvídáme z dopisu německého konzula v Aleppu Rösslera adresovaného německému velvyslanci Wangenheimovi: „Pánové Zohrab a Vartkes se nacházejí v Aleppu a jsou součástí konvoje s cílem v Diarbekiru. Znamená to pro ně jistou smrt: Zohrab je kardiak a Vartkesova manželka právě porodila.“ O zločinech spáchaných během dětství mých prarodičů jsem se dozvěděl ani ne tolik ze svědectví přeživších jako z chlubitosti vrahů. Jaký je rozdíl mezi plachostí umírajících a zpupností vraždících... Tak se dozvídáme, že jim rozpárali břicha bajonetem, Vartkesovi vystřelili mozek z hlavy a Zohrabovi rozbili kameny hlavu. Jejich těla pak byla rozřezána a opuštěna. Pokud by se ještě někdo unavoal pohřbíváním četných mrtvých těch dní, ani by je ve zbytcích rozdrčených těl nepoznal.

Ale svět se točí dál. Místo, kde byl zavražděn Daniel Varužan, se jmenuje Tuna. Předtím než ho odvedli s ostatními, básník řekl: „Postarejte se o mého syna, který se právě narodil. Pokřtěte ho jménem Varužan.“

- Pomstíme se za něho i za ostatní, řekl Armen Garo a díval se na Šavarše Misakjana. Právě proto nechte být jejich ženy a děti. Nejsme zloději mrtvol ani vrahové žen.

Seděli v prvním kruhu.

- Armen má pravdu, řekl Šavarš Misakjan. Následujte příkladu generála Dro.

V té době Dro ještě nebyl generálem. Bylo mu jednadvacet let, když v únoru 1905 vypukly v Baku tři dny trvající masakry. Tatarské bandy povraždily několik tisíc Arménů. Carský guvernér, princ Nakašidze, navzdory varováním a pak zoufalému volání arménského obyvatelstva neudělal nic pro jeho ochranu, naopak ještě dodával zbraně útočníkům. Ústřední výbor Arménské revoluční federace tehdy generálnímu guvernérovi Nakašidzemu oznámil, že ho strana odsoudila k smrti. Mladý Drastamat Kanayan, jehož jsme už potkali pod jménem generál Dro, byl pověřen, aby vykonal rozsudek.

V rozhodný den čekal Dro na guvernérův průvod v úzké uličce, kde kozácká jízdní garda nemohla obklopit knížecí kočár. Bomba byla umístěna v sáčku a zakrytá hroznem vína. Když však viděl, že prince doprovází jeho manželka, Dro zaváhal a nakonec ji neodpálil, pouze je sledoval, jak projíždějí. Počkal, až se setmí. Zpátky se v kočáru vracel jenom princ. Když jel průvod přímo před ním, Dro vhodil sáček do kočáru a dal se na útěk. Výbuch byl obrovský. Kromě Nakašidzeho tehdy rozmetl i hodně jezdců vládní gardy. Dro využil paniky a povedlo se mu zmizet. Několik kamarádů ho téže noci převedlo přes tureckou hranici, kde se zdržel devět let až do vypuknutí války.

- Ale tehdy si Dro nedokázal představit, co se stane, řekl Aršavir Širaghjan.

Nikdo si to nedokázal představit. Arménští vůdci podpořili mladoturky, aby se dostali k moci a předpokládali, že ukončí zvěrstva krvavého sultána Abdula Hamida. Pan Vartkes, budoucí poslanec z Erzurumu, schovával při potlačování revoluce ve svém bytě Halila Beje, který později objednal jeho vraždu. Dro si myslel, že žena by neměla platit za hříchy svého muže. Je hořkou ironií osudu, že o třicet let později v Omsku nechá Stalin zavraždit jeho ženu spolu s jedním z jeho synů. Zaplatila tak za činy svého muže.

- V Trabizondě, řekl Misak Torlakjan, bylo několik set žen s dětmi a nepohyblivými starci naloženo na vory a posláno na širé moře. Ženy se při tom všem neštěstí zaradovaly, když jim řekli, že pojedou vodní cestou a ušetří si námahu. Druhý den se však vory vrátily na břeh prázdné. Ženy byly utopeny v moři. Totéž se stalo v Uniehu, Ordu, Tripolisu, Kerasondě a Rize. Z mojí vesnici Ghiušany nedojela ani jedna žena s konvoji až do Meskene, Rakky, Ras-ul-Ain nebo Dajr az-Zauru, což znamená, že všechny zemřely po cestě hladem, kulkou nebo nožem.
- V pašaliku Kharput, řekl Solomon Tehlirjan, byla v červnu vyvražděna honorace, pak z měst a vesnic odvedli muže. Konvoje se skládaly jen z žen, starců a dětí. V Arabkiru ženy nalodili do člunů a utopili. Arménské děti z německého sirotčince byly utopeny v blízkém jezeře. Ženy z Mesne vyhnané do Urfy zavraždili po cestě a jejich těla naházeli do řeky. Na cestě mezi Sivasem a Kharputem ležela zmrzačená těla žen zavražděných na východním břehu Eufratu dlouhé měsíce na krajích cest nebo na svazích kopců. Na pohřbení jich bylo příliš mnoho. Jejich kostry byly viditelné ještě v polovině roku 1916. Z téměř dvou set tisíc lidí v konvojích jich pouhá desetina došla do Ras-ul-Ainu a Dajr az-Zauru.
- První ženy, které se dostaly do Meskene, Rakky a Dajr az-Zauru, řekl Aram Yerkanjan, byly mrtvoly plující po Eufratu. Celý červenec roku 1915 plavaly v Eufratu mrtvoly nafouklé vodou, hlavy, ruce, nohy dohromady. Řeka byla zbarvená do červena, všechno působilo, jakoby se tehdy zrodila smrt. Kruh svědků se rozšířil.
- Přítomnost mrtvol v Eufratu neustává, uvedl německý konzul v Aleppu Rössler. Těla jsou svázána stejným způsobem zezadu po dvou. Což dokazuje, že se nejedná o náhodné vraždy, ale o úřady promyšlený vyhlazovací plán. Mrtvoly připlouvají ve stále častějších vlnách. Hlavně ženy a děti.
- Více než šest set Arménů, uvádí Holstein, německý konzul v Mosulu, hlavně žen a dětí vyhnaných z Diarbekiru bylo zavražděno během přepravy po řece Tigris. Vory se včera vrátily prázdné do Mosulu. Několik dní už po řece plují mrtvoly a lidské končetiny. Další konvoje jsou na cestě a pravděpodobně je čeká stejný osud.

- Přes Aleppo, uvádí bývalý francouzský konzul Guys, projíždí od května konvoje s tisíci lidmi. Po dvou až třídenním pobytu na místech pro ně vyhrazených, dostanou tito nešťastníci, hlavně ženy a děti, příkaz pokračovat směrem do Idlibu, Many, Rakki, Dajr az-Zauru, Ras-ul-Ainu a mezopotámských pouští, které se podle všeobecného přesvědčení mají stát jejich hrobem.
- Tisíce arménských vdov z pašaliku Van, uvádí americký konzul v Aleppu Jackson, které nedoprovází jediný dospělý muž, se blíží do Aleppa ve zbědovaném stavu a napůl nahé. Podobně jako v případě dalších deseti, dvaceti skupin, jež už tudy projely, i tentokrát se jedná o konvoj složený z pěti set až tří tisíc osob s dětmi v nepopsatelně zuboženém stavu.

A znovu Rössler:

- V souvislosti s Armény z Kharputu jsem byl zpraven, že ve vesnici na jih od města oddělili muže od žen. Muže povraždili a nechali je ležet u cesty, zatímco ženy byly nuceny jít dál.
- Je pravděpodobné, uvedl Aram Andonjan, který shromáždil svědectví přeživších, že těch několik set dětí v sirotčinci v Dajr az-Zauru nikdy neexistovalo.

Teprve před koncem a v cíli cesty úřady usoudily, že našly řešení do té doby neřešitelného problému: jak vraždit bez stop v podobě mrtvol. Ne proto, že by vzbuzovaly jakýkoliv pocit viny, nýbrž proto, že stovky tisíc rozsekaných těl se zčernalou kůží na kostech, která plula po vodě nebo ležela na dně propastí, nejenže vyvolávala stísněnost a připravovala na smrt následující konvoje, ale hlavně komplikovala provoz na cestách a železnici. Vzduch v jejich okolí houstnul nažloutlými smrtelnými výpary. Vyvolávala také protesty Arabů, kteří nemohli používat vodu z řek k pití, a šířila nákazy. Pro odstranění všech těchto nedostatků mělo být vraždění dětí v Dajr az-Zauru dokonalým zločinem.

Sirotci shromáždění v Meskene a dalších uprchlických táborech byli hnáni přes poušť do Dajr az-Zauru. Představte si konvoj se stovkami znetvořených dětí v hadrech, jak sotva pletou holýma nohama v pouštním horku a zimě. Ramena pokrytá krvácejícími ranami plnými červů a zezadu poháněné jezdci, kteří je bili biči nebo holemi. Mrtvé nebo v agónii je házeli na vozy doprovázející konvoje. Dorazily na místo jménem Abuhahar. Pouze tři stovky dětí se udržely na nohou, většina se už vezla na vozech. Na úpatí hor na kraji pouště vojáci zastavili konvoj a vozy vysypali

na pole. Vojáci místo obestoupili a čekali na večer. Jakmile se setmělo, přiletěli pouštní ptáci. Přilákal je zápach krve, pak přítomnost dalších ptáků a nakonec krákání a praskání masa stahovaného z kostí. Pouštní orli a krkavci se vrhli na těla, která se neměla sílu bránit, byť byla ještě živá. Ptáci vyklovovali hlavně oči, tváře a ústa, jež byla čím dál lákavější, jak těl ubývalo. Dva dny se střídala hejna ptáků na tom poli kostí a kůží na úpatí hor. Děti se staly kořistí černých ostrých zobáků a drápů. Vyprávěli o tom zděšení kočovní Arabové. Vojákům velel desátník Rahmeddin, který pak byl povýšen a stal se nečekaně rychle velitelem městské stráže v Rakce.

Ostatní nemocní a hladoví sirotci ze sirotčince v Dajr az-Zauru byli naloženi jednoho mrazivého prosincového dne na vozy. Umírající hodili do Eufratu. V tomto ročním období zvířená řeka rychle spolkla vysušená těla. Po dvanáctihodinové cestě pouští bez jídla a vody vymyslel velitel konvoje, o němž víme, že se jmenovala Abdullah, ale rád se nechával nazývat pašou Abdullahem, tři různé způsoby likvidace dětí. Ale protože v očích vojáků viděl jistou váhavost, chytil dvouletého chlapečka a ukázal ho ostatním: „I tohle batole,“ řekl jim, „musí být nemilosrdně zabito stejně jako všichni v jeho věku. Přejde den, kdy vyrostete a bude hledat vrahy svých rodičů. Bude se chtít pomstít. Tohle je čubčí syn, který nás jednoho dne najde, aby nás zabill!“ Několikrát s ním zatočil ve vzduchu, vztekle ho odhodil na kameny a šlápnul na něj, až začal naříkat.

Část vozů postavili jeden vedle druhého a nacpali na ně děti, kolik se dalo. Uprostřed umístili vůz plný trhavin, jejichž výbuch je rozmetal a přeměnil na saze. Kdo už nemohl jít, položili ho na pole, posypali ho suchou travou namočenou v petroleji a zapálili. Ostatní, které se nevešly na vozy, nahnali do jeskyní. Jejich ústí utěsnili dřevem a trávou a zapálili je. Děti se udusily a jejich promodralá ohořelá těla zůstala na dně jeskyní.

Ale ani nepromyšlenější zločin nemůže být nikdy úplně dokonalý. Dívka jménem Ana se schovala do výklenku v jeskyni, kam se díky prasklině ve skále dostával vzduch. Takže přežila, a když ohně uhasly, vyšla po dni a noci z jeskyně. Několik týdnů bloudila, až došla do Urfy a narazila tam na několik uprchlých Arménů. Řekla jim o vraždění dětí.

Ze třetího kruhu je slyšet hlas ministra námořnictví Džemala Paši zneklidněného velkým počtem mrtvol plujících po Eufratu. A poté pobouřeného tím, že trasy konvojů mohou narušovat provoz na železnici. Tehdy turecké úřady

pochopily, že jakkoliv byl systém na vyhlazení Arménů vymyšlen dokonale, má jednu vadu: zůstávají po něm mrtvoly zavražděných. Tuto nedokonalost se správce Diarbekiru Rešid Paša snažil ze všech sil napravit.

- Eufkrat nemá skoro nic společného s naším pašalíkem. Mrtvoly v řece pravděpodobně pochází z pašalíků Erzerumu a Kharputu. Kdo umře tady, hodíme ho na dno jeskyně neb ho většinou polijeme ho petrolejem a zapálíme. Málokdy se najde místo na zakopání.

Vracíme se do prvního kruhu.

- Vy jste neviděli místa, kde se konvoje sjížděli, řekl Hrač Papazjan. Nebo lépe řečeno, co z nich zůstalo. V Dajr az-Zauru. Tisíce stanů z hadrů. Nahé ženy a děti tak zesláblé hladem, že jejich žaludek už nepřijímal potravu. Hrobníci házeli do povozů dohromady mrtvé a umírající, aby neztráceli čas. V noci tam byla taková zima, že živí si přes sebe dávali mrtvé, aby se zahřáli. Nejlepší věc, která se mohla matkám přihodit, byla, že se objevil nějaký beduín a odvezl si jejich dítě. Tím ho zachránil z toho obrovského hrobu. Úplavice učinila vzduch nedýchatelným. Psi se čumáky hrabali v roztržených břichách mrtvol. Jenom v říjnu roku 1915 prošlo přes Ras-ul-Ain více než čtyřicet tisíc žen hlídaných vojáky bez jediného dospělého muže. Křížová výprava zmučených žen. Cesta podél železnice byla poseta podřezanými mrtvolami znásilněných žen.

- Z milionu osmi set padesáti tisíc Arménů žijících v Osmanské říši, uvádí pastor Johannes Lepsius, jich bylo deportováno milion čtyři sta tisíc. Ze zbývajících čtyři sta padesáti tisíc tak dvě stě tisíc bylo deportace ušetřeno, hlavně obyvatelé Konstantinopole, Smirny a Aleppa. Postup ruských jednotek zachránil životy dvou set padesáti tisíc lidí, kteří našli útočiště v ruské Arménii, kde část z nich umřela na tyfus nebo hlady. Ostatní přežili, ale navždy ztratili rodnou hroudu. Z milionu a půl deportovaných Arménů jen deset procent dorazilo do cíle konvojů, do Dajr az-Zauru. V srpnu roku 1916 byli posláni do Mosulu, ale zemřeli v poušti pohlceni pískem nebo namačkáni v jeskyních, kde podpalovali mrtvé a umírající dohromady.

Mlčeli. Kruhy se sevřely kolem Armena Gara. Podíval se na Šahana Nataliho, Šavarše Misakjana a pak na všechny ostatní. Vzal fotografie a podal je členům prvního kruhu, každému podle jeho mise.

- Přesto, opakoval unaveně, nezabíjejte ženy a děti.

Místo, kde žili, připadalo Arménům mého dětství náhodné. Některým připadala náhodná i doba, v níž žili, ale čas je těžší oklamat. A proto čas vykukující ze stránek fotoalb, ze starého oblečení nebo složených rukou, nakonec přeměnil i je, jednoho po druhém, v náhodu.

Místo je pouze konvence, od níž lze abstrahovat, pokud okolí není příliš agresivní. Starce mého dětství fascinovaly rozlehlé prostory. To jim patrně pomohlo přežít v době, kdy to byla ta nejtěžší věc na světě, ale pomohlo jim to i umřít, když už neměli nic na práci.

V tomto ohledu měli moji prarodiče odlišné postoje. Dědeček Setrak, tatínek mojí maminky, vypadal, že se nikdy nenudí. Jeho staršího bratra Harutjuna zabili šavlí před jeho očima a to mu poskytlo příležitost utéct a přežít. Poněvadž někdo jiný umřel místo něj, myslel si, že svým způsobem jeho život není jeho nebo jenom z poloviny. Druhá polovina je vypůjčená. Protože někdo jiný zemřel, aby mohl žít, vracel tento dluh tak, že žil pro ostatní. Žil pro své dcery: moji mámu Elisabetu a tetu Maro, které dal jméno po své sestře pohřbené v hrobu bez hlíny ve vodách Eufratu. Žil, aby mohl obdarovávat chudé děti, aby před svatbou zaopatřil příručí z krámků, aby oblékl lidi bez šatů a nakrmil hladové. Dával jídlo arménským zajatcům ze sovětské armády poslaným na nucené práce za Antoneskovy vlády. Utržil pár políček od legionářů, protože si mysleli, že je žid, a jenom křížek, který nosil na krku, ho uchránil od mnohem větších problémů. Dostal pár facek po dosazení komunistické vlády, protože si mysleli, že je legionář, a tentokrát mu křížek na krku k ničemu nepomohl, naopak. Ale jak praví Šalamounova kniha, chléb puštěný po vodě se vrací, a jeden z arménských zajatců, kterým prokazoval milost, se objevil jako důstojník Rudé armády, takže tvář zrudlá po ranách a zabavení obchodů byly jediné nepříjemnosti, co se mu přihodily. Komunisté mu dokonce nechali jeden dům a prokázali mu shovívavost, že ho neposlali do vězení jako jasného vykořisťovatele. Že by se nedalo dokázat, koho vykořisťoval, je jiná věc, ale komunisté se takovými maličkostmi nezabývali. Stačilo jim, že babička nosila kožichy, měli doma klavír, jezdili v létě na dovolenou do Olănești a jako třešničku na dortu přidali, že dědeček v neděli pořádal na zahrádce U paši zábavy s hudbou. Stal se nočním hlídačem na gymnáziu „bratří Buzeskových“ v Craiově a za bezesných nocí měl dost času o tom přemýšlet. I o oznámení, která dostal v roce 1942, že bude spolu s celou rodinou internován z maršálova rozkazu v táboře v Târgu Jiu spolu s dalšími nansenovci bez

občanství. Rozkaz byl odvolán a babička vytáhla z kufrů tlusté oblečení a vlněné ponožky pro ni a jejich dvě dcery, ale nechala v dřevěném zavazadle uložené věci dědečka Setraka, který poté, co byl málem internován v táboře, měl teď být odveden. Rozloučil se s rodinou a na jaře roku 1944 odjel do Bukurešti. Jeho vojenská kariéra v rumunské armádě stejně jako ostatních nansenovců trvala přesně tři dny. Jak se uhlazené obchodní způsoby vešly do hrubých bagančat a ke krku upnutých uniforem nám historie neříká. Rota absolvovala dvoudenní výcvik a třetí den, ukrytá v kasárnách kolem Severního nádraží viděla naživo bombardování železničního uzlu. V kasárnách byl chaos, vážení rekrutové se pletli pod nohy, spíše byli schopní obchodovat s vojenskými potřebami, než je použít ve válce. Rota složená z rumunských Arménů bez občanství se sama rozpustila, když viděli, že jim nikdo nedal rozkaz k nástupu, tak se rozešli.

Dědeček Setrak zažil během několika let různé situace, postupně zbohatl a zchudl, fackovali ho, nadávali mu do židů, málem ho internovali, odvedli ho a propustili z armády. Pak byl znovu fackován, stal se buržoustem a přestal jím být. Takže měl plné právo považovat tento svět za nepochopitelný. A kdo by si myslel, že tento svět je jiný, než nepochopitelný, tak podle dědečka nic nepochopil. A aby dokázal, jak je svět absurdní, přidal rozhodující argument, který měl po ruce, konkrétně případ vlastní smrti. Nejprve ho srazilo auto, když šel ze Starého náměstí kolem studny Pasáčka vepřů. Pak spadl na hlavu ze střechy svého domu na ulici Barați číslo 4, když chtěl opravit okap. Povedlo se mu to teprve napotřetí, když umřel zimou v zimě roku 1985, poněvadž komunisté šetřili plynem a aby dosáhli co nejvyšších úspor, přerušovali dodávky ve dnech, kdy byl mráz nejtuzší.

Nic nemohlo být absurdnější pro člověka, který tolikrát unikl smrti jako jehla v kupce sena, než umřít kvůli tomu, že komunistický stát šetřil plynem. Dědeček Setrak umřel s klidem a mírem ve tváři. Byl pohřben na katolickém hřbitově v Craiově, nikoliv proto, že by byl katolíkem, ale protože svět dále zůstává nepochopitelný.

Zato dědeček Garabet si myslel, že všechno na světě má nějaký smysl. Na rozdíl od dědečka Setraka, který strávil léta určená na studia po různých sirotčincích a v učení, dědeček Garabet chodil do zemědělského gymnázia v Konstantinopoli, což na počátku minulého století hodně znamenalo. Měl rozsáhlé znalosti, byl vynalézavý a pilný, ale za nic na světě by se, k zoufalství babičky Aršaluis, nevzdal vědy kvůli obchodu. Zatímco dědeček Setrak shromažďoval z kávy, oliv, kaka a

rozinek korunku ke korunce, dědeček Garabet byl jako obchodník pořád v úpadku. Nebo spíš byl by, kdyby to jeho švagr Sahag Šejtanjan nechal na něm. Dědeček Garabet byl kostelní zpěvák, houslista, hudebník, motocyklista, krasopisec, fotograf, malíř, učitel hudby a arménštiny, portrétista, vyšíváč a příležitostný šumař. Věnoval se tedy všemu, z čeho nekoukají žádné peníze. Všeho všudy podle jeho názoru si byla naše rodina se světem kvit: dědeček Setrak vydělával, dědeček Garabet utrácel. Komunismus to srovnal: dědeček Setrak už nemohl nijak vydělat a dědeček Garabet tak neměl, co by utrácel.

Pro dědečka Garabeta byly světské věci, jejichž hodnota se měřila penězi, nepodstatné. Jeho život se s příchodem komunistů příliš nezměnil. Vlastně život Arménů ve Focşani se příliš nezměnil, protože dělali totéž, co předtím. Kdo byl hodinář, zůstal hodinářem. Kdo byl švec, zůstal ševcem. Kdo byl obchodník v koloniálu, dál prodával v krámě. Zvoník zůstal zvoníkem, doktor doktorem. A samozřejmě ani pop nesvlékl sutanu. Povolání zůstala stejná, ale řemeslníci trpěli. Hodináři museli místo švýcarských mechanismů opravovat ruské, místo lakovaných polobotek a střevíčků na podpatku s mašličkou opravovali ševci boty, u nichž byla nakonec podrážka silnější než svršek. Obchody se sladkostmi zůstaly, ale zmizely z nich delikatesy, *lokumury*, chalva z *tahinu*, *leb-leby*, plechovky s kakaem Van Houten, sáčky s kávou, sušené slazené tropické ovoce a mandle v čokoládě. Zato se v nich objevilo pečivo obalené tukem, tvrdé napolitánky a přesušené sušenky, z nichž se odlepoval a drobil krém. Jenom kousky kandovaného cukru, když se do nich opřel zlomek světla, si tvrdošijně uchovaly trochu dávného lesku. Der Dagead Aslanjan si vykasal roucho a s pomocí zvoníka Aršaga, schoval v kryptě staré knihy a kostelní cennosti. Teprve po několika letech je opatrně jednu po druhé vytáhl a nakonec vyjmul i nejcennější skvost, stříbrného ptáčka, z jehož zobáčku kapal do vodyv křtitelnici svatý olej, který v něm zůstal, doplňován každých sedm let, z oleje vysvěceného roku 301 samotným Řehořem Osvětitelem. Zvon byl mlčenlivější a zádumčivý. Aršag chodil do zvonice nejen tahat za provaz, ale mluvil se zvonem, který mu odpovídal mlčením různé hloubky jako varhany, do jejichž píšťal se nefouká, ale dýchají. Také se díval na jih úzkým okénkem, přes něž se dala protáhnout leda puška, ale dost vysokým na to, aby skrz ně bylo vidět až na kraj města, jestli nejdou Američani. V okénku na jih se Američani neukázali, ale zato okénkem na sever byli vidět Rusové, když přicházeli od Tecuci. A po více než deseti letech, kdy okénko na jih mlčelo, sledoval Aršag okénkem na sever spolu s ostatními

členy farní rady, které nechal, aby se postupně podívali, jak odjíždí ruská vojska stejnou cestou přes Tecuci. Bylo však příliš pozdě, rudé vlajky už zakořenily a srp s kladivem splynuly s omítkou natolik, že se nedaly odstranit jinak než s celou zdí. Sahag Šejtanjan správně řekl, když stál s okem přilepeným k okénku a viděl víc než ostatní: „Když oni odjedou a my zůstaneme, tak si nepomůžeme. Abychom se osvobodili, museli bychom odjet my a oni zůstat.“ Bylo mlhavé ráno po deštivé noci. Ruští vojáci zmizeli rychle, jejich stopy se zanesly blátem, takže po sobě nenechali žádný prach.

Doktoři zůstali doktory, ale jako se to stává v každé válce poté, co hromadně pohřbili lidi, kteří umřeli hladem, vykrváceli na rány, třásli se tyfem a oplakali všechny předchozí, nyní nezvládali porody. Děti přicházející se do světa vzhůru nohama, kde slunce zapadalo na východě, se rodily už staré.

Takže můj dědeček Garabet Vosganjan se držel v rovnoměrné vzdálenosti od veškerých událostí. Chtěl svět pochopit, takže ho považoval za opakovatelný a nechal vzory, aby žily místo něj. Jeho vzorem v utrpení byl mnich Komitas, jemuž se na stará kolena podobal čím dál tím víc. Když jsem poprvé uviděl Komitasovu posmrtnou masku přechovávanou mekhitaristickými mnichy na benátském ostrově San Lazzaro, neobvyklá podoba mě zaskočila. Pro mého dědečka nebyl otec Komitas pravděpodobně jenom vzorem v utrpení, ale i v šílenství.

Často nehnutě sedával a mumlal si pro sebe. Nevěděli jsme, co říká a babička nás nenechala, abychom se k němu přiblížili. Tyto stránky zůstanou v *Knize šepotů* prázdné. Jindy se zamykal do pokoje a zpíval. Měl baryton, který hbitě vystoupal do tenorových výšek stejně jako Komitasův hlas, který ohromil Vincenta d'Indyho, Camille Saint-Saënsa a Clauda Debussyho. Zpíval a doprovázel se na housle. Smyčcem uměl stisknout víc strun najednou, takže zněl jako kvartet.

Komitas byl také zatčen 24. dubna 1915 stejně jako jeho přátelé, básníci Daniel Varužan, Ruben Sevag a Siamanto. Zůstal oblečený v opatské tunice a kápi symbolizující svou špičkou horu Ararat, kterou v Arménské církvi nosí všichni, catolicosové i mniši. Kápi a plášť pak dal někomu potřebnému v konvoji. Jeho odvezli auty téměř až do Ceanguiri. Komitas se vmísil do davu a snažil se, jak mohl, zmírňovat utrpení a nabádal lidi, aby si uchovali víru v Boha. V noci zůstal sám a začal mumlat. Zezačátku si jeho druzi na cestě mysleli, že se modlí, ale nemodlil se, nýbrž s někým hovořil. Pokud to byl Bůh, pak jeho slova zněla na mnicha neobvykle, působila vyčítavě jako jakési žalmy obrácené naruby. Jednoho dne viděl rodící ženu,

ale než se stihl přiblížit, nějaký voják jí šavlí rozřízl nafouklé prudce se zvedající břicho. Od té chvíle Komitas oněměl, stejně jako pět století před ním Andrej Rubljev při pohledu na tatarskou krutost. Promluvil už jen jednou. Ostatní si nejprve mysleli, že žertuje, ale pak pochopili, že otec Komitas polevil na duchu. Zastavil se na cestě a řekl svým druhům v konvoji: „Nepospíchejte! Nechte vojáky, ať jdou před námi...“ Pak, když odvedli Daniela Varužana a zavraždili ho, Komitas se ozval naposledy. Vlastně nemluvil, ale zpíval. Nejprve žalmy: „Odpusť mi, Pane!“, ale tvrdým hlasem jako kdyby čekal, že Bůh bude žádat odpuštění od nás a pak *Grunck – Jeřába*. Když skončil, propukl v smích. Chechtání bylo slyšet celou noc, chrčící a nervózní jako zpráchnivělá tkanina, kterou člověk trhá a trhá, přeloží ji a znovu trhá. Mnoho z nich počínaje Danielem Varužanem a Siamontem byli zabiti hned. Opata Komitase, nakonec Oguz Bej poslal zpátky do Konstantinopole, protože nevěděl, co by s ním dělal. Uměl vraždit lidi, kteří padali na zem nebo se snažili utéct, modlící se, žadonící, plačící nebo proklínající, ale nevěděl, jak zabít smějícího se člověka.

A Komitas se pořád smál, neslýchaným a nevidaným smíchem, který na sebe bral slzy trpících, ale vysmíval se vrahům: ten smích ukazoval, že v Komitasovi už se nedalo nic zabít.

Už se nikdy nevzpamatoval. Přátelé ho poslali do sanatoria v Paříži. Umřel dvacet let poté a smích a pláč se smířily v jeho smrtelném výrazu. Jeho tvář je klidná stejně jako tvář mého dědečka, jakoby smrt byla spočinutím, kde se člověk opře o roubení chladivé studny a dívá se dovnitř.

Dědeček Garabet zpíval píseň *Jeřáb* o rodném kraji, ale pak se nerozesmál, nýbrž zmlknul. Víím, co dělal, protože jeho stopy zůstávaly na plátně. Checht mého dědečka se skládal z barev. Táhnul štětcem po plátně bez přemýšlení, jak jsem si myslel, někdy přímo prstem namočeným v paletě a když už chechtání nešlo zastavit, vymačkával tubu s barvou rovnou na plátno. Převládaly černá a oranžová, které dědeček pečlivě zkoumal. Tímto způsobem se snažil sám sebe pochopit. Ve snaze porozumět světu, měl dědeček na každou věc své metodologické postupy. Sám sebe odhaloval například pomocí barev. Každý člověk má svůj energetický náboj. Energie znamená především světlo. Světlo je kombinací barev, takže podle spektra barev lze pochopit, z jak velké dálky přichází, z jakého tělesa vyzařuje a v jaké části dne jsme. Totéž, platí i u lidí, když se před ně postaví křišťálová pyramida, což je úplné spektrum. „Podívej se,“ řekl dědeček a díval se zblízka na list se stopami

rozmazaných barev. Dotýkal se ho, aby viděl nejen barvu a šířku linek, ale i hladkost nebo drsnost čar.

Byly to vzácné chvíle, kdy se něčím zabýval zevnitř. Jinak spíše věci trpělivě a pečlivě sledoval. Dokonce, i když jedl, snažil se pochopit podstatu jídla a žvýkal každý kousek třiatřicetkrát, což byl nezbytný počet mělnění mezi zuby, jak říkal, aby člověk na jedné straně zjistil chuť a smysl každé potraviny a na druhé straně, aby dostatečně připravil jídlo pro žaludek. Popravdě řečeno v tomto bodě byl stejně vzdálený od ostatních jako od sebe samého. Pozorovat sám sebe se stejnou zvědavostí a zájmem jako stromy na zahradě nebo vývoj nějaké války z místa, odkud lze všechno sledovat zvenčí, je také svým způsobem šílené. Nicméně jak je dobře vidět, dědeček měl vzor utrpení v otci Komitasovi, ale nechtěl ho napodobovat, nýbrž zrcadlit. Zatímco šílenství otce Komitase bylo niterné, šílenství dědečka Garabeta se vznášelo nad věcmi.

„Proto,“ říkal můj dědeček, který si myslel, že svět existuje jen proto, aby byl pochopen, „když se člověk naučí sám sebe nazpaměť, až se stane předvídatelným a může se recitovat jako básničku se začátkem a koncem a dokonce i ve verších, tak je čas umřít.“

Jestli při pobytu na tomto světě můj dědeček Garabet Vosganjan pochopil a dědeček Setrak Melichjan nepochopil, pak můj kmotr Sahag Šejtanjan trpěl. Pro mého dědečka Garabeta první pochopení, tedy pochopení sebe samého, vycházelo ze setkání s barevnými čarami. Pro mého dědečka Setraka se nepochopení sebe sama odvíjelo z políčků obdržených vrchovatou měrou. Pro Sahaga Šejtanjana vnitřní utrpení pocházelo ze setkání s Yusufem.

Osm

YUSUFŮV PŘÍBĚH. V *Knize šepotů* neexistují smyšlené postavy, svého času všechny existovaly na tomto světě, na určitém místě, v dané době a měly svá jména. Jediná postava může působit jako smyšlená díky tomu, že její existence přeměňuje *Knihu šepotů* postupně ve skutečnost, která se sama znásobuje jako dvě zrcadla postavená proti sobě navzájem. Často píšu o vypravěči *Knihy šepotů*. V mém vyprávění vypravěč vypráví o *Knize šepotů*. Ale v této nově vyprávěné knize se znovu objevuje vypravěč, který vypráví. Vypráví o vypravěči a o jeho vyprávění. Pokud by bylo pořadí obrácené a dostali bychom se k posledním vypravěči, který netrpí slabostí popisovat sám sebe, a přešli bychom od něho ke mně, pak by se nám zdál sen, pak sen ve snu a tak dále. Takhle však píšu o tom, kdo píše, a on je zase skloněný nad rukopisem, v němž existuje i osoba jménem autor a píše. Postupně tedy odkrýváme další vrstvy jako dřevěné matřičky, přivezené starým Musajanem ze Sibiře, který si pletl letopočty a zapomínal, že mezitím už jeho syn Arachel dozrál pro vojnu.

Mezi tolika skutečnými postavami najdete některé v dějepisných knihách, jiné pouze v *Knize šepotů*. Tato kniha, ačkoliv nejčastěji mluví o minulosti, není historickou knihou, protože v historických knihách se mluví hlavně o vítězích. Je spíše sbírkou žalmů, protože mluví především o poražených. Ale mezi postavami knihy se nachází i jedna, která neexistovala a přesto nebo možná právě proto má i jméno: jmenuje se Yusuf. Tento Yusuf bylo pouze vypůjčené jméno. Ačkoliv není součástí struktury *Knihy*, existuje v *Knize šepotů* jen proto, že je klíčem otevírajícím nejpláčtivější místnost minulého století s holými stěnami, poškrábanými nehty, vytrhanou podlahou a kopečky hlíny na zemi. Nejsou umístěny, jak by měly, protože to stává s hroby zasypanými ve spěchu. A nejspěchanější ze všech jsou hromadné hroby.

Živí a mrtví patří nebi a zemi. Pouze umírající zcela patří smrti. Prochází se mezi nimi, je taková zádumčivá. Umírat je stav, kdy se smrt stará, aby příliš rychle neskončil. Je to její čerstvý obrok. Umírání je zasvěcení do smrti. Z Mamury do Dajr az-Zauru je to víc než tři sta kilometrů. Celý národ prošel těmito sedmi kruhy, tedy cestou zasvěcení do smrti. A na jejím konci se Sahag Šejtanjan setkal s Yusufem.

MAMURA. PRVNÍ KRUH. Cesta vedla rovně podél železnice. Vstup do prvního kruhu konvojů, v nichž se shromáždili Arméni z nejrůznějších míst: z evropské části Malé Asie, Smirny, Izmidu, Adrianopole nebo z východních pašaliků Malé Asie, Trabizondy, Erzurumu a Khaputu, probíhal pěšky. Jak tak šli přitisknutí k sobě a se sklopenými čely, vypadali zdálky jako poutníci. Akorát že poutníky pohání jejich víra a nikoliv zezadu vojáci tlamami koní. Osamělce znovu do konvoje vraceli rány bičů. Rodina Sahaga Šejtanjana se skládala z pěti lidí: babičky, rodičů, jeho a malé sestry. Další dva starší bratry tajně poslali do Konstantinopole. Jeho máma, Hermine, byla čiperná žena. Stále se dobře držela na nohou, objímala děti rukama a držela rovný krok uprostřed konvoje, aby je ochránila před kopyty koní. A také před pohledem na mrtvoly na krajích cesty roztrhané krkavci. Měli s sebou nějaké peníze. Tatínek Rupen je schovával pod košilí. Za část z nich si mohli koupit jakési lístky či spíše dobrou vůli přednosty železniční stanice Izmidu a nastoupili do vlaku, kterým ujeli trasu Eščišer-Konya-Bizanti-Adana, až do poloviny cesty do Mamury, kde se vlak zastavil na příkaz armády blokující železnici. I když následující cesta po kamenitých stezkách nebo rozpálených rovinách byla vyčerpávající, zastavení vlaku jim zachránilo život, protože dobytčí vagony, v nichž byli namačkáni, byly příliš malé, potraviny docházely a vodu jim nikdo nedal. Ve vagoněch zůstali jen čerstvě zesnulí, kdo umřel dříve po cestě, toho hned vyhodili z vagonu podél náspu.

Měli tak dvojnásobné štěstí. Za prvé, že nemuseli jít stovky kilometrů pěšky a za druhé proto, že vystoupili z vagonů dřív, než se tam všichni udusili. Ale většina lidí, hlavně z východních pašaliků, takovou možnost neměla. Museli jít celou cestu pěšky, pouze ti zámožnější si mohli opatřit vůz s mezkem. Kvůli únavě, zimě, hladu, loupežím a vraždění zemřelo půl milionu lidí z téměř milionu a půl deportovaných ještě předtím, než se dostalo na kraj prvního kruhu. K nim se počítávají také ti, kteří se tam dostali, nikoliv však na vlastních nohou, ale přinesly je řeky Tigris a Eufrat.

V září začaly být noci chladné, aniž by se zmírnil denní žár. Byli nahnáni na velký pozemek vedle nádraží v Mamure. Kam oko dohlédlo, lidé si postavili jakési stany z čehokoliv po ruce: z dek, oblečení a ložního prádla. Většinou se opíraly o čtyři tyče, nahoře byla natažena nějaká odbarvená látka o rozměrech tři, čtyři metry čtvereční chránící proti slunci a dešti, ale naprosto k ničemu proti chladu. Sahag očima počítal rozseté stany, jejichž konce nedohlédl. Schválně se nacházely na kraji města na druhé straně železnice, protože hranice z kolejí se dá lépe střežit, aby se

někdo neodvážil jít do města pro chleba. Ještě měli něco sebou, jedli spěšně a opatrně ve stínu stanu, aby je neviděli ostatní kolem.

Občas se osamělé skupinky přiblížily k železnici, ale byly zahrnány zpět do tábora. Přesto je nakonec vojáci přestali ohrožovat a nechali je dělat jejich práci. Protože od té doby chodili ze stanu do stanu a pomáhali lidem zevnitř odnést mrtvé. A aby je nenechali zcela opuštěné, dávali je jednoho vedle druhého, a když už jich bylo příliš mnoho, jednoho na druhého, až smrt vytvořila mohyly, které obklopovaly tábor jako strážní věžičky. Zvířata frkala hladu a cítila smrt. Do vozů byli zapřaženi nebo náklad na hřbetě nesli hlavně mezci. Osvědčili se jako odolnější, protože koně umřeli žízni nebo si zlámali nohy na horských stezkách. Psi se drželi zpovzdálí, protože v očích lidí cítili stejný hlad a štvánost. Trpělivě čekali s hejny krkavců, až přijde večer.

Spali namačkaní jeden na druhého, aby se zahřáli. Ve dne se svlékli a přivázali oblečení nahoru. Domluvili se s mladým párem čerstvě po svatbě z Konyi, že budou sdílet jejich vůz a muži se budou střídat a zezadu ho tlačit, aby pomohli mezkovi. Nějaká žena se nabídla, že jim sešije prostěradla, aby lépe odolala náporům větru. Byla tam se svým snoubencem, měli se brát, ale svatebčané jim umřeli po cestě.

Sahagova matka měla dvě nádoby, v nichž shromažďovala dešťovou vodu. Když voda docházela, otírali si rty hadry rozloženými v noci venku a navlhčenými od jinovatky.

Když už se stany příliš rozrostly a hrozilo, že se přelijí přes železniční trať, a mrtvol bylo tolik, že vzduch houstnul zápachem smrti, vpadli vojáci na koních mezi stany a znovu vyhnali několik tisíc lidí na cestu. Stany se hroutily pod kopyty koní, lidi hnaly na kraj úderů bičů. Když se jim nepovedlo dostatečně rychle sbalit věci do ranců nebo stáhnout stany, jezdci je poháněli zapálením střech ze suchých tkanin.

Přišel začátek října. Na další zastávku by člověk v plné síle došel za pět hodin, ale oni potřebovali téměř dva dny.

ISLAHIYE. DRUHÝ KRUH. Cesta vedla přes hřeben pohoří Amanus, pak klesala k Islahiye podél jedné řeky. Na začátku druhého kruhu přišel také první sníh. Mnozí byli oblečeni do tenkých hadrů a jenom prach smísený s potem jim přidával další vrstvu a udržoval je v teple. Nechávali přehoz na mezkovi a celou cestu se halili do prostěradel. Opustili vůz, který se nevešel na úzké stezky. Muži si naložili na záda

tolik věcí, kolik jen mohli. Když se trochu oteplilo, roztrhali jedno prostěradlo na pruhy a přivázali se jeden k druhému, aby nesklouzli do strmých údolí. Byla to čistě horská cesta a taková zůstala i po přechodu konvoje, poněvadž lidé, kteří upadli vyčerpáním, byli holemi zahrnutí do propasti. Babička se vezla na mezkovi, což jí pomohlo zvládnout cestu na rozdíl od mnoha jiných, kteří zemřeli vysílením nebo se umírající zhroutili a spadli na skály. Když se dostali na rovinu, přivítala konvoj banda několika desítek ozbrojených Kurdů. Jako na znamení se vojáci zarazili na místě a nechali konvoj, aby bez ochrany pokračoval dále. Lidé se zastavili a hleděli vyděšeně na jezdce, kteří se na ně vrhali a mávali flintami a šavlemi. Náhorní plošina byla úzká, za nimi byly hory, na jedné i na druhé straně strmá údolí a před nimi jezdci. Tuto scénu známe ze stovek vyprávění. Opuštěné konvoje bez ochrany, většinou složené z žen a dětí, které se rozutíkají po poli. Každý hledá záchranu, aniž by věděl, že jakmile se oddělí od davu, stává se jistou kořistí pro jezdce připravené na drancování a krveprolití, ať už se jednalo o úmyslně propuštěné a ozbrojené vězně z tureckých vězení nebo o Kurdy, Čečence či beduíny. Málodky na ně narazili nečekaně. Většinou byli obeznámeni s časem a trasou konvojů a vojáci měli pokyny stáhnout se a nechat je, aby vykonali svoji práci. Někdy je jen okradli a odvěkli mladé ženy, jindy, což se stávalo často, je zmasakrovali do posledního. Neexistovala žádná pravidla: člověk mohl být zabit proto, že měl u sebe peníze či šperky, nebo proto, že neměl nic, co by jim dal. Nejlepší bylo schoulit se nebo se natáhnout a předstírat mrtvého. Když měl člověk štěstí a neskončil pod kopyty koní, mohl se zachránit do doby, než se jezdci po honbě za pohyblivými cíli unavili nebo padl soumrak. Pak se s křikem vzdalovali a na sedlech koní měli řemeny přivázaný zmítající se ženy. Za nimi zůstávalo pole poseté mrtvolami, z něhož pomalu vstávali zmatení, ale živí lidé.

Snoubenec ženy, s nímž se spřátelili, byl zabit. Nosil na krku bezcenný, ale třpytivý, řetěz, po kterém zatoužil nějaký jezdec a neobtěžoval se tím, aby si ho vzal jinak, než že mu usekne hlavu. Byli nuceni ho tam nechat napospas zvěři.

Nesli s sebou raněné, takže až další den došli na pole u Islahiye. Při vstupu do tábora byly na jedné i na druhé straně dvě hromady mrtvol především dětí. Rozbili stany. S jídlem byli téměř u konce. Ráno po poli jezdili vojáci na koních a házeli nazdařbůh chleba na stany. Lidé se na něj vrhali, několik jich chytilo jeden kus a bojovali o něj. Kolem poledne se tábor uklidnil, lidé se stáhli do stanů a opatrovali své blízké, kteří byli na pokraji smrti.

Vojáci se zdržovali vpovzdálí, poněvadž tíživá vůně smrti nebyla nasládlá, nýbrž ostrá a ohlašovala epidemii úplavice. Velitel tábora svolal muže při síle a nařídil jim sbírat mrtvé. Hlad a úplavice byly v oněch podzimních dnech v táboře u Islahiye příčinou smrti přes šedesáti tisíc obětí. Velitel nařídil, aby byli mrtví ponecháni dva tři dny na kraji tábora, než budou pohřbeni. Mrtví ponechaní napospas větru vyschli a ztenčili se; zabírali pak méně místa. Tímto způsobem se jich více vešlo do společných hrobů.

Pak přesunuli stany blíže k sobě, aby loupežníci, hlavně beduíni z okolních vesnic, neměli možnost mezi ně vniknout. Nebáli se jedni druhých. Peníze nebo zlato si deportovaní nekradli, protože jim nebylo k ničemu. A to, po čem toužili, mouka, cukr nebo sušené maso, už dávno došlo. Zvířata hledala v dolních částech zdí nebo na náspech trsy trávy. Lidé zevnitř rozervaní úplavicí leželi stočení do klubíčka a čekali na smrt. Ostatní dlouze žvýkali kousky drolivého chleba házené za poklusu z koně.

Stalo se něco úžasného a hrozného zároveň: přišel sníh. Lidé vybíhali ze stanů s nataženými dlaněmi. Měli v sobě dost života na to, aby jim vločky roztály v dlaních a oni olizovali kapičky na prstech. Pak když viděli, že sněžení zhoustlo, počkali, až pokryje zem, odkud lízali sníh se psy a mezky. Sahag se nasytil víc než ostatní, poněvadž si všimnul, že sníh drží v tlustých vrstvách hlavně na čelech mrtvých, která byla chladnější než zem.

Ale spolu se sněhem přišel také krutý mráz. Země zmrzla a prostěradla, která zakrývaly stany, získala ostré záhyby. Vyjasnil se vzduch a ustalo lidské hemžení jakéhokoliv druhu. Veškeré zápachy padly k zemi jako jinovatka. Lidé se stahovali jedni k druhým a obyvatelé z několika stanů se scházeli v tom největším nebo tam, kde se někomu povedlo udělat oheň pomocí trošky vlhkého chrástí. Tlačili se na sebe, i když se jim nepodařilo víc než zpovzdálí zahlédnout skomírající plamínek.

Lidé na pokraji smrti byli tak vyhublí hladem a spálení mrazem, že když se vlekli mezi stany, tak se jim lámaly ruce, nohy, ramena nebo kotníky a praskaly přitom jako uschlé větve.

Když sněhy roztály, znovu se začaly formovat konvoje. Nebesa nasákla vodou a přišly deště. Cesty se rozbahnily. Lidé si ovázali nohy pruhy z prostěradel, jinak by se holá chodidla lepila k zemi a lidé by už neměli sílu vytrhnout je z bahna. Za drobného deště, který smýval jakékoliv obrysy, trvala nová cesta téměř týden. Nebylo možné spočítat mrtvé, poněvadž na této mlhavé cestě, kde každý viděl jen modravé

páry vlastního dechu, měli padlí mrtví maso rozmáčené deštěm, stejně měkké a lepivé jako mazlavá hlína. Ti za nimi je rozšlapali a jejich maso se smíchalo s blátem cest v jedno černé, vše zakrývající, těsto. Ale déšť neustával, ani když dorazili na místo.

BAB. TŘETÍ KRUH. Pole s černými stany se táhlo v pruhu několik kilometrů dlouhém, jen aby se zabránilo přístupu deportovaných do města. Kvůli jílovité půdě voda smíšená se sněhem tvořila rybníčky a z tábora se stávala bažina.

Ani nepočítali mrtvé, kteří zůstali na cestě, poněvadž nestíhali sledovat počet umírajících v táboře pro deportované. Všichni pozůstalí muži se zorganizovali do dvou skupin. Jedna se zabývala odnášením mrtvol mimo tábor a kopáním hromadných hrobů. Ve třetím kruhu se mrtví nosili hůře, protože jejich těla suchá jak zkypřená země a s kostmi lehkými od zimy, nasávala vodu a nafukovala se. Cévy změkklé vodou praskaly a rudly jako syrové maso. Nafouklá a těžko skladná těla zabírala v hrobech více místa, navíc půda se lepila a jámy musely být širší.

Druhá skupina mužů vyrážela přes pole k městským jámám s odpadky a na kraj chudinských čtvrtí a hledala potravu složenou nejčastěji z mrtvých zvířat. Zdatnější muži házeli kameny po krkavcích nebo lovili psy potloukající se kolem tábora, kteří v noci vyhrabávali spěšně zaházené hroby při hledání neshnilého masa.

Vypukla epidemie tyfu. Nejprve zasáhla děti. Pokryla jim tváře červenými skvrnami, které se kvůli špatným podmínkám rychle změnily v krvácející rány, v nichž se mísila krev a horečnatý pot. Od dětí to chytily jejich matky, které se nedokázaly ovládnout, aby nedržely v náručí děti třesoucí se zimou. Jenom zimní mráz zabránil tomu, aby se nenakazili všichni. Ale zima také způsobila, že kdo onemocněl, neměl šanci přežít. Ze strachu z nemoci se vojáci drželi v povzdálí a jenom málokdy se odvážili na koni mezi stany, aby tam rychle při plískanici hodili chleba. Nikdo se nezdržoval tím, že by ho čistil od bláta. Šťastlivci, kteří kousek ukořistili, utíkali, aby se o něj podělili s příbuznými ve stanu nebo se schoulili do klubíčka s hlavou na hrudi, tiskli patku a polykali ji bez žvýkání, aby se na ně někdo nevrhnul a nevezl jim ji.

Čas od času se ženy ze soucitu nad umírajícími dětmi vydaly až na kraj osady, aby poprosily o jídlo a našly jistější střechu a čisté prostěradlo. Vyháněli je kameny nebo ranami holí, pokud je rovnou nezastřelili.

Žena, s níž se vydali na cestu, onemocněla. Ležela schoulená a nemohli dělat nic jiného, než ji přikrýt všemi prostěradly, která měli. Jednoho dne se otec rodiny Šejtanjan vrátil se zabíjícím krkavcem, jehož ulovil, když se pták se svým hejnem nacházel u hromady mrtvol. Muž měl v divoký záblesk v očích, na vpadlé tváře mu padaly prameny kudrnatých vlasů, z oblečení mu zbyly jen cáry. Aby mu nevlály ve větru, přivázal si je provazem, který několikrát otočil kolem těla od hrudi až k pasu. Místo bot nosil dva zavázané pruhy z látky a místo podrážky měl kus prkna. Chodil šoupavě jako s vykloubenýma nohama a chodidla zvedal, jen když potřeboval překročit nějakou překážku. Při lovu nemusel běžet, ani by na to neměl sílu. Stačilo jen odnášet mrtvoly. Na psy a krkavce vykrmené dostatkem potravy, kterou jim dodával tábor, stačilo hodit kámen a pak jim stejným kamenem rozbít hlavu. Nebo jim pořádně zakroutit krkem. Což udělal i Rupen Šejtanjan, hlava ptáka byla otočena v nepřírozené poloze. Když ho Hermine viděla, přitáhla děti k hrudi a zneklidněná se zeptala: „*Ur es, Asdvadz?* Kde jsi, Pane?“ „Bůh je mrtvý, ženo,“ řekl muž. „Podívej, i jeho andělé zemřeli.“ A hodil černého ptáka doprostřed stanu.

Z vlhkého chraští se jim povedlo rozdělat dusivý oheň a opekli maso oškubaného ptáka. Nemocné ženě to nepomohlo, protože její stažený žaludek už nepřijímal potravu. Jediný kousek, který se jí povedlo polknout, vyzvracela. Dostala neovladatelné křeče a krátce poté umřela udušením. „To je znamení černého anděla,“ mumlala Hermine. „To je jiné znamení a ještě proklatější,“ řekl Rupen. „Jestli Bůh zabíjí už i černé anděly.“ A díval se na olověné nebe, močál na zemi, drobný déšť a táborové výpary spojující do jedné nenasytné vražedné mlhy nebe a zemi. Ženu přehodili přes mezka jako pytel a Rupen ji odvezl na kraj, kde se nafukovala a roztékala rosolovitá těla. Ale nejprve ji svlékl a rozdělil oblečení mezi Sahagovu mladší sestru, aby ji ochránil před chladem, a mladou ženu z Konyi, aby po ní nezatoužili beduíni, kdyby ji uviděli bez oblečení.

Ať se místní bránili sebevíc, odháněli deportované, kteří se jako psy potloukali kolem, vším, co jim padlo do ruky a křičeli „Ermeni! Ermeni!“, aby vyšli ven i další a házeli tak více kamenů na váhavě se přibližující bytosti s otevřenou náručí, přesto ať se bránili sebevíc, tyfus se rozšířil i do města. Tehdy Arabové povolali válečníky a zaútočili na tábor s deportovanými. Pustošili ho kopyty koní a zabíjeli ostřím šavlí a kulkami. Vyháněli je plochou stranou šavle nebo ranami klackem a nakonec stany zapálili. Jako vždy se na to vojáci lhotejně dívali a ochotně jako jindy přijímali pomoc, kterou jim prokazovaly hordy útočníků, hlad, úplavice a tyfus. Játka trvala

hodinu a válečníci slíbili, že se vrátí, pokud se deportovaní do dalšího dne nevydají, kam je oči povedou, ale co nejdále od jejich domů.

Ačkoliv tábor v Babu měl být podle pokynů držen v izolaci až do příchodu jara, vydali se konvoje kvůli nespokojenosti místních znovu na cestu. Bylo 5. ledna, i když to nevěděli přesně, protože nikdo nesledoval kalendář a neexistovalo nic jako třeba nedělní bohoslužba, co by dny odlišovalo jeden od druhého. Přibližně vnímali jenom změny ročních období. Jedinou o něco přesnější statistiku si vedli o mrtvých, které turečtí vojáci zaznamenávali zářezy bajonetu na nejbližším sloupku u každého místa na skladování mrtvol. Ale i to ztratilo svůj smysl, když po vypuknutí tyfu vozili mrtvé na vozech rovnou do hrobů.

Pokusili se odhadnout příchod Vánoc podle délky nocí, ale protože nebe bylo stále zatažené a olověné, noci se zdály delší, než byly. A mrtvých přibývalo, protože umírající vypouštěli duši hlavně v noci. Ale protože druhý den odjížděli první konvoje a nevěděli, kolik jich dojede na konec cesty, rozhodlo těch několik kněží odlišujících se pouze délkou plnovousu, že tato noc bude štědrovečerní.

Kdo měl zbytek svíčky, tak ho zapálil. Hermine řekla: „Ať vidíme světlo.“ Nechali shořet celou svíčku. Olizovali teplý vosk na prstech a roztírali ho v dlaních. Měli by si nechat kousek na noc Zmrtvýchvstání. „Do té doby,“ řekl Rupen a ovíjel si chodidla, „budeme všichni mrtví.“

MESKENE. ČTVRTÝ KRUH. Aby se vyhnuli Aleppu, když stále přetrvávalo riziko nákazy a nemuseli čelit rostoucímu nepřátelství místních obyvatel a na výslovný příkaz Džemala Paši, aby se deportovaní a konvoje nepřibližovali k železnici, obešel konvoj nejschůdnější cestu přes Aleppo a Sebil a procházel divočejšími místy přes Tefridge a Lale. Člověk v plné síle by mohl ujít cestu z Babu do Meskene za dva dny, pokud by se mohl posilnit spánkem v karavansarajích v Lale, mohl se dosyta najíst a mezci by mu nesli měchy s vodou. Konvoje z Babu šly tuto cestu minimálně deset dní, někdy jim trvala dokonce dva týdny.

Po odchodu z Babu znovu začalo sněžit. Protože se nedržely hlavní cesty přes Aleppo a sníh vše zakryl, konvoje si často pletly směr a po chvíli uvažování je vojáci otáčeli na přímou cestu a tlačili je po stranách tlamami koní. Nebylo těžké zabloudit, protože lidé v konvoji, i ti nejodolnější v prvních řadách, do nichž se opíral vítr, šli s očima sklopenýma, které málokdy zvedali, a když už, tak ne na cestu, kterou považovali za nekonečnou, ale k nebi, aby tam pátrali po stopách světla jako

znamení, že sníh ustává nebo prostě po jakémkoliv znamení. Proti větru se zabalili do všech tkanin a prostěradel, která měli a převázali se provazy. Nejtlustší pokrývky si nechali na nohy. Vystřihli z nich jakési bačkory, které namáčeli v oleji, pokud jim nějaký zbyl, nebo v dírách s petrolejem, aby nenasákly sněhem. Konvoj vyrazil soudržně, pak však se podle únavy roztáhl na téměř kilometr. Vojáci se spokojili s tím, že je postrkovali a přestali je honit. Koho popohnali bičem nebo holí, ten místo aby zrychlil, padal na kolena. Považovali to za znamení odporu a ubili ho ranami hole do spánku, aby ušetřili náboje. Padnout v bezvědomí do sněhu znamenalo jistou smrt. Pak to vzdali a nechali konvoj postupovat podle jeho sil. Nejvysílenější lidé zpomalovali, až se dostali na konec konvoje. Stále obtížněji zvedali nohy ze závějí a nakonec zůstali nehnutě stát, zaraženi ve sněhu s nohama příliš zmrzlýma na to, aby se jim ještě ohnula kolena. Umírali takto ve stoje s rukama nataženýma, jak jim je odvál vítr, jako černé uschlé stromy. Guvernér Aleppa znepokojený velkým počtem mrtvých, kteří zůstávali na cestách, a mohli rozšířit nákazu do města, poslal vozy, které je nacházely někdy po několika dnech stále na nohou se zmrzlýma rukama praskajícíma ve větru. Zpočátku se hrobníci vyděsili. Pak je prostě vytáhli ze sněhu jako kmeny se ztrouchnivělými kořeny a řekli si, že země se nasýtila tolika mrtvých a rozhodla se, že tyhle nechá zemřít ve stoje.

Spali v opuštěných karavansarajích, někdy v nich zůstali několik dní za sebou, aby nabrali trochu sil. Z Aleppu spolu s vozy pro mrtvé přijelo i několik pytlů *bulguru*, což je druh obilí zbaveného slupky, které jim rozdělili tak, že každý dostal tolik, co se vešlo do spojených dlaní. V Tefridge a pak v Lale viděli zdálky spoustu velkých stanů natažených na sloupech s plechovými střechami a někdo měl dokonce cihlové přístřeší. Zaradovali se, že se schovají před zimou. Ale nesměli se k nim přiblížit na víc než několik desítek metrů. Aby cesta do Meskene nebyla poseta mrtvými, rozhodly se úřady, že pašalik Aleppo zřídí podobná útočiště, kde budou shromažďováni umírající z konvojů. Nedostávalo se jim žádné péče, pouze leželi po patnácti, dvaceti v každém stanu a nechávali je umřít. Dostávali se tam v tak zbědovaném stavu, že už neměli sílu otočit se z jedné strany na druhou nebo si zaclonit obličej před roji hmyzu. Umírali v poloze, v jaké je nechali, často s otevřenýma očima, protože víčka byla příliš slabá a suchá na to, aby se zavřela nad bělmem očí. Tyto tábory hlídalo jen několik hlídačů bez pistole pouze s holemi a kameny proti psům, hyenám a krkavcům bez vynaložení přílišného úsilí.

Radost z blízkosti takových míst, která jim připadala připravená proti božím dopuštěním v podobě větru, deště a sněhu, byla nahrazena údivem a pak hrůzou, když konvoj zastavil poblíž stanů, aniž se k nim směl přiblížit. U každého z obou přístřešků byl konvoj popoháněn skupinou vojáků v čele s čaušem a člověkem v černém oblečení, kterému ostatní říkali pan doktor. Nařídil, aby si všichni lidé z konvoje sedli do řady v odstupech jednoho kroku, aby se nemohli opírat jeden o druhého. Někteří hned spadli a usnadnili tak panu doktorovi práci, protože se nepřijel starat o živé, ale o mrtvé. Aby Aleppo neriskovalo tolik mrtvých roztroušených po cestách, protože v něm sídlila řada konzulátů připravených poslat depeše na evropské císařské dvory, označil pan doktor umírající, které okamžitě chytili, odvedli do stanů a uhodili, pokud se život v nich pokusil o odpor. Pan doktor zkontroloval u každého rovnováhu. Ukázal na ty, kteří měli vyrážku, všechny klouby se jim třásly, měli příliš bledé tváře, zapadlé oči nebo koutky úst pokryté zelenavočervenými výměšky pocházejícími ze sípáním proděravělých plic. V každém z těchto dvou táborů pro umírající se konvoj tak o desetinu zmenšil. Z Babu více než třetina nedojela do Meskene. Hodně jich vypustilo duši na těch dvou zastávkách pro umírající a těla dalších se rozptýlila na cestách. Maso se rozpustilo se sněhem a oteklo v potůčcích a kosti rozdrtily kameny nesené vodou.

V Meskene na hranici čtvrtého kruhu se konvoje znovu setkaly s Eufratem, pohyblivým hrobem tisíců deportovaných. V ohybu řeku za Meskene se shromažďovaly mrtvoly ze severu, které se zatím nepotopily na dno nebo je ryby zatím neroztrhaly. Těla vytahovali bidly na břeh. Půda však byla ještě zmrzlá a mrtvol příliš mnoho na kopání hrobů, polili je tedy petrolejem a zapálili. Černý dým bylo vidět z tábora v Meskene a deportovaní věděli, proč je dým tak hustý, že hranice je tak mokrá, že hoří jenom přidušeně a co konkrétně plave po řece. Přesto přicházeli na břeh, klekali si a chtivě pili z vody s chutí zdechlin.

Někteří znovu rozbili stany, jiní se usadili ve stávajících opuštěných. Jako pokaždé, když se objevil nový konvoj, počet mrtvých vzrostl a pak se vrátil na obvyklý počet pět set, šest set za den. Zima se zmírnila, hlavně přes den, ale v noci byla stejně hrozná. Déšť a sníh ustaly a přicházely čím dál méně, jak se přibližovali k poušti. Vzduch začal být sušší a dech umírajících sípavější.

Tábor byl přísně střežený. Komu se podařilo obejít hlídky a chytili je na poli cestou do města, ponořili ho několikrát až po krk do studené řeky a pak ho nechali na

břehu na větru. Pokud přežil, poslali ho zpět do stanu, kde za drkotání zubů a blouznění zemřel krátce poté.

Jednoho dne si mezek kleknul a odmítal vodu. Bylo to hodné zvíře. Rupen ho dlouze něžně hladil po čele, pak ho mnohokrát udeřil kamenem na místo, kde ho hladil. Děti ho oplakávaly, ale utřely slzy, jakmile ucítily sladkou vůni masa, které nebylo vláknité jako krkavčí ani hořké jako z mršin. Stačilo jim několik dnů, aby se zotavili. Dostali i hrst *bulguru*. Když zvedli tázavé zraky při tomto gestu milosrdenství, zjistili důvod od Kiora Hussejna, který trestal uprchlíky ponořením do ledové vody: „Nechci, abyste zemřeli tady. Máme i tak dost starostí. Země se lepí, špatně se do ní kope. Tak jako tak zemřete. Ale odnese se odsud sami na vlastních nohou až do pouště. Tam se s vámi nikdo nebude namáhat. Pohřbí vás vítr a písek.“

Tehdy pochopili, že kdo dostal do dlaní hrnek zrn, musí jít dál. Nechali je, aby šli k řece a napili se z mrtvolné vody, která měla stejně jako vody Jordánu, chuť po lidském mase. *Bulgur* byl jen přechodný lék pro vnitřnosti vyčerpané úplavicí. Voda nafoukla zrnka spolykaná bez žvýkání v břicho a způsobila, že se cítili bolestně hladoví i sytí zároveň. Tělo žádalo více vody, ale žaludek stažený hladověním, se nafoukl a jeho stěny zesláblé od trávení naprázdno, hrozily prasknout.

Sahag zeslábl a kotníky měl sotva o něco širší než paže. Jeho maminka odměřovala a dělila, co ještě zbylo z pytlů mouky a cukru koupených na nádraží v Konyi od trhovců, kteří věděli, kam jedou a připočetli si ještě cenu zoufalství, takže po nich žádali třikrát víc, než kolik stály.

Jedli večer, aby mohli spát, protože Hermine si všimla, že hlad se hůře snáší v noci, protože tělo má blíže k sobě samému. Na začátku rozdělovala všem stejně, pak méně jim a více dětem. A v Meskene už nedávala stařeně, která se jednoho večera pokřižovala, otočila se ke zdi a schoulená zemřela. Tak ji ráno hodili na vůz s mrtvými a strčili do hrobu. Nikdo se nezabýval umýváním mrtvých, nebděl u nich a neskládal jim ruce na prsou v rakvi, takže nebyl důvod, proč dávat hadry nahřáté v teplé vodě na klouby, aby se natáhly ohnuté ruce nebo nohy. Neměli čím, a i kdyby se namáhali změkčit zmrzlé a suché kloubní chrupavky, bylo by to zbytečné, protože do hromadných hrobů se mrtvolky neskládaly jedna vedle druhé, ale spíše házely přes sebe. „Radši si ji necháme do odpoledne,“ řekla Hermine. „Do té doby se hroby naplní a dají jí víc nahoru...“ Rupen ji neodpověděl, pouze pokrčil rameny. Už nemluvil, zdvihal ramena a žena ani nevěděla, jestli je to způsob komunikace nebo si protahuje stále ohnutější záda.

Stařena si pro smrt vybrala vhodný okamžik. Druhý den jejich koutek tábora obklopili vojáci a znovu je hnali na cestu. Po smrti osla by stařena stejně nemohla jít dále a vzali by ji do vozu pro umírající odvážené zpět do Lale, kde byl pouze dostatek hmyzu a trpělivosti, aby umírající natažení jeden vedle druhého, mohli zemřít.

DIPSI. PÁTÝ KRUH. Normálně by cesta z Meskene do Dipsi trvala dobrých pět hodin. Konvoj však potřeboval více než dva dny. Nohy poprvé narazily na písčitou zem, což ohlašovalo blízkost pouště.

Už je nedoprovázely vozy s mrtvými a umírajícími. Občas hrobníci shromažďující mrtvé počkali, až vítr rozvíří písek, aby zakryl hromady svlečených zčernalých těl. Dva dny cesty však byly klidné. Nebe se rozjasnilo a vítr zmírnil. Mrtvoly ležely u cesty a většinu z nich roztrhala zvířata. Mezi nimi umírající, muži a ženy, vyčerpaní únavou, hladem a žízní, děti, které nechápaly, co se s nimi děje a čekali opření o kámen nebo suchý kmen na smrt. Úsilí zůstat sedět bylo posledním pokusem o boj proti smrti, protože jakmile se natáhli na kraj cesty, zasypal je písek a udusili se.

Tábor složený z několika tisíc stanů ležel v údolí na pravém břehu Eufratu. Jeho zakladatelé soudili, že obklopen kopci se bude nehybný zápach smrti a ostrý zápach úplavice a tyfu hůře rozšiřovat. Cesta mezi Meskene a Dipsi byla kratší než z Babu do Meskene, proto ji guvernér Aleppu nevybavil přechodnými azyly pro umírající, které pokřtil eufemisticky na *Hastahane*, tedy nemocnice. Kvůli stavu vyčerpaní, v němž přicházely konvoje po dvou dnech na písčitých cestách a úzkých horských stezkách, se celý tábor v Dipsi jmenoval *Hastahane*. A své jméno si zasloužil, protože za těch několik měsíců, kdy fungoval jako koncentrační tábor, tu zemřelo víc než třicet tisíc lidí.

V tak zvané nemocnici zcela chyběly léky a jediný personál byli deportovaní arménští lékaři, kteří přežili a nemohli dělat nic jiného než pojmenovat nemoc, když ještě nebyla patrná, a zvažít počet dnů do smrti. Tábor v Dipsi byl jedním z nejhlubších stupňů na zasvěcení do smrti, nejen velkým počtem zemřelých, ale hlavně mnohem větším počtem lidí, kteří se tady nakazili a vypustili duši dále na cestě do Dajr az-Zauru, kde spadl sedmý závoj smrti.

Nyní byl březen. Deště ustaly. Občas k večeru nebo za úsvitu se objevil závoj z mraků. Jaro přišlo nepozorovaně, protože deportovaní se stále méně dívali kolem

sebe, a když už, tak s obavami vyburcování tryskem koní a výkřiky beduínů. Proto se dívali hlavně dolů. A tak odhalili jaro. V Abuhaharu, Hamamu, Sebce a Dajr az-Zauru, kde bylo čím dál méně stromů, přišlo jaro nečekaně, když se zakusovali do dlouhých a tenkých stébel trávy. Zpočátku nevěděli, jak ji jíst, z ostrých krajů jim krvácely dásně a dusili se vláknitými stébly. Pak jim šikovnější a trpělivější lidé ukázali, jak jíst travu. Stébla je potřeba zmáčknout v dlani do klubíčka a pak trochu osolit, aby chumáč trávy zvlhnul. Nerozžvýká se najednou, ale změkčuje se slinami, kolik se jich povede nashromáždit ve vyprahlých ústech, a tak se drží několik minut, než je vyhladovělá ústa přemění jakousi pastu jako při vaření. Když už tráva nebyla k nalezení, trhal Rupen kořínky a omýval je v Eufratu. Nakrájel je na malé kousky a změkčené vodou se daly nějakou dobu jíst.

Nepršelo, ale nebe se nevyjasnilo. V blízkosti pouště se tvořila jakási mlha z rozptýleného prachu vířeného větrem. Ubylo psů a vlků a místo toho se objevily hyeny, které se hůře chytaly, protože byly bystřejší a zvyklé na pouštní sucho. Jejich mršiny se nedaly najít, protože hyeny, když cítí konec, zmizí v pustině, odkud přišly. Zůstali těžko polapitelní krkavci, kteří se v perleťové mlze nedali odlišit pouhého vzduchu, kterým nelétali ptáci a nedali se rozeznat ani bílí andělé od černých.

Trávy ubylo kvůli zápachu, ale i koním tureckých vojáků pasoucím se kolem tábora. Hermine a Rupen se po trýznivém zvažování rozhodli, že Sahag vstoupí mezi posly.

Moji prarodiče Garabet Vosganjan a Setrak Melichjan nezpívali o samotě deportační písně. Ani jiní staří Arméni mého dětství. Básně, které jsme četli jako děti na našich setkáních a písně, které jsme poslouchali, vzpomínali hlavně na fedainy (zbojníky) bojující v horách a ne na vraždění a deportace. Konvoje mlčky sestupovaly po stupních zasvěcení do smrti. Možná proto, že vnitřní utrpení bylo příliš silné na to, aby ho nechali proniknout ven. Možná proto, že nevěřili, že poté ještě něco existuje.

I když to neproniklo navenek, deportovaní si psali sami pro sebe. Rukopisy dochované z prostoru sedmi kruhů smrti vznikaly na deportačních cestách, kdekoliv se našel kus dřeva, milník, kmen s měkkou kůrou nebo zeď. Dlouhou dobu, než je déšť umyl a vítr setřel, zůstaly vepsány nebo vyryty do dřeva nebo kamene arménská slova a písmena. Procházející nechávali zprávu dalším příchozím po nich. A ti, pokud bylo místo, přidávali vlastní slova. V deportačních táborech kolovaly listy papíru, které si lidé předávali. Nebyly ze strachu před trestem podepsány ani

datovány. Nebylo potřeba. Realita byla neměnná s výjimkou sněhu přeměněného na bažinu a bláto, které vyschly na zbloudilý prach.

Zprávy popisovaly situaci v každém kruhu smrti. Tyto zprávy předávali poslové. Byli vybíráni mezi čipernými chlapci, kteří měli šanci proklouznout nevidění. Aby měli sílu rychle překonat cestu, dostávali zásoby na cestu. Někteří se nevrátili, buď byli začleněni do předchozích konvojů a jejich cesta ke smrti se zkrátila, nebo je zabili po cestě. Proto poslové byli vždy dobrovolníci a vybírali se mezi sirotky, protože málo rodičů se rozhodlo rozloučit se takto se svými dětmi. Na tomto konci konvojů rozhodoval o poslech jakýsi Krikor Ankut. Na druhém konci, v Dajr az-Zauru odpovídal Levon Šašjan, dokud ho nezabili po nepředstavitelném mučení.

Krikor Ankut si chlapce změřil, strčil do něj a udeřil ho dlaní do hrudníku, ale Sahag v sobě našel sílu, zapřel se a nespádl. Muž rozhodl, že mladík je vhodný. Cesta do Dajr az-Zauru normálně zabrala šest dní chůze, poslové však chodili hlavně v noci a přes den se ukrývali v dutinách pod břehy. Cesta tam a zpět trvala víc než dva týdny. Sahag se dozvěděl jméno člověka, který mu v táboře pro deportované v Rakce zajistí potraviny na cestu do Dajr az-Zauru. Rupen a Hermine stáli opodál a dívali se, aniž by tušili, jestli to, na čem se domluvili, bude jejich synovi ku prospěchu nebo ho dovede do záhuby. Někdo zůstal hlídat před stanem a někdo jiný přinesl nádobu s vodou. Hermine pečlivě umyla Sahagova záda, pak se chlapec natáhl tváří k zemi a s rozpaženýma rukama. Krikor Ankut namočil pero v kalamáři a pomalu psal na chlapcovu kůži a pokryl mu záda až ke kříži velkými písmeny, trochu upravenými a zjednodušenými znaky, aby byl hotov co nejrychleji a aby co nejméně poškrábal chlapce, který bez hlesu snášel tahy pera. Kůže natažená na kostech celou věc usnadňovala. Chlapec zůstal chvíli nehybně, aby barva mohla uschnout. Pak se smíchala hlína v nádobě s vodou, vytvořilo se jemné bláto, kterým mu pokryl ramena. Takto potřený blátem byl jen o trochu špinavější než předtím. Zeptali se ho, jestli umí plavat. Chlapec jim odpověděl, že vyrostl na břehu Bosporu. Pak mu Krikor ukázal prstem v hlíně cestu do Dajr az-Zauru. „Běž v noci. Drž se břehu Eufratu, nevzdaluj se od něho. Kdyby nebylo jiné východisko, skoč do vody a vydrž tam, jak dlouho budeš moct, barva se rozmočí a voda ji smyje. Nemusí vědět, co se tam píše. Stejně tak, když se budeš vracet. Hlavně, když se budeš vracet.“

Hermine dostala chlapcovým jménem zásoby na cestu. Nechala si hrst zrn, obilí a rýže pro jeho mladší sestru, pak ho objala a on zmizel v noci. Neloučili se.

Viděli kolem tolik smrti a přijali to jako nevyhnutelnou skutečnost, takže už se mezi sebou dávno rozloučili.

Sahag udělal to, co se po něm žádalo. Šetřil jídlem, tři dny hladověl, ale v Rakce se nezastavil ze strachu, že se odtamtud nedostane. Když dorazil do Dajr az-Zauru vyhledal Levona Šašjana. Ten mu setřel bláto a přečetl si vzkaz od Krikora Ankuta. Znovu ho očistil, aby mohl napsat jiná písmena a pak mu na záda nanesl povlak z bahna smíchaného s popelem. Při návratu mu dal Krikor Ankut nejprve trochu vody a hrst *bulguru*. Nechal ženy, aby ho očistily, a když si to přečetl, požádal, aby ho nechali samotného. Vlastní rukou setřel písmo z chlapcových ramen, objal ho a řekl. „Nikomu neříkej, co jsi viděl v Dajr az-Zauru. Většina by ti nevěřila, tak by to k ničemu nebylo. A kdyby ti přesto někdo uvěřil, tak by mu to nepomohlo. Vrať se ke svým rodičům.“ Když ho viděla, vzala ho Hermine do náruče a plakala, ani ne z radosti, že byl znovu u ní, jako z lítosti.

V polovině dubna byl tábor v Dipsi zlikvidován a poslední konvoje odjely dále podél Eufratu. Tábor byl obklíčen vojáky a jízdními četníky, kteří zaútočili na stany, mlátili obušky a biči, ničili útočiště a hnali lidi na kraj, kde se tvořily konvoje. Když všichni, kdo se udrželi na nohou a mohli pokračovat v cestě, vyšli ze stanů, museli opustit umírající a byl vydán pokyn k odjezdu. Po téměř hodinovém pochodu ke kopcům se otočili směrem k táboru-nemocnici v Dipsi a viděli jen valící se hustý dým. Stany polili benzínem a zapálili. Z barvy kouře a tvaru kotoučů pochopili, že spolu s tkaninami stanů hoří i lidská těla, ať už suchá, vlhká nebo umírající, všechna.

RAKKA. ŠESTÝ KRUH. Cesta trvala déle než týden. Přes den bylo horko, ale noci zůstávaly velmi chladné. Lidé šli stále pomaleji a potáčeli se. Pro tyto omámené zástupy, lhostejné k pobídkám a švihání hlídačů na koni, alespoň zmizelo nebezpečí útoku ozbrojenými bandami, protože už nebylo co ukrást. Arabové se přibližovali jen na zastávkách a za pytle s obilím kupovali dívky. Konvoj se držel na pravém břehu toku a nakonec dorazil do tábora Sebka, odkud město Rakka na druhé břehu působilo jako kouzelná zakázaná země. Vodě z Eufratu se podařilo zmírnit žízeň deportovaných. Ale snižovaly se šance najít něco k jídlu. Čas od času strážci házeli z koní v trysku sáčky s jídlem poslané cizími konzuláty nebo křesťanskými organizacemi. Většina z jídla hozeného davu se promrhala. Lidé se tahali o sáčky s moukou nebo cukrem, až je nehty roztrhali a prášek se rozsypal. Další pomoc jako zrna cizrny nebo rýže se nedala jíst, protože lidé neměli zuby. Polykali je

nerozžvýkané, ale žaludek je nedokázal strávit, ať už kvůli tomu, že ztratil tuto dovednost, nebo to kvůli úplavici nestihnul. Rupen už nechodil na lov. Psů bylo čím dál tím méně a vlci se pohybovali ve smečkách. Stávalo se, že zaútočili na lidi přehrabující odpadky a sežrali je. Chodil s ostatními sbírat mrtvé. Účastnil se kopání hromadných hrobů, což bylo snazší, protože už se nemuseli potýkat rýčem s tvrdou nebo lepivou půdou. Na písek stačila lopata a duny se přesouvaly z jedné strany na druhou. Hroby však musely být mnohem hlubší, což práci ztěžovalo. Jinak by místo posledního odpočinku narušoval vítr přesouvající písek jako víka a nechal by mrtvé obnažené.

U hromadných hrobů se nikdo nemodlil. Pohřbívali se tam hlavně nové mrtvoly. Všechny tyto metody používané k vraždění Arménů na maloasijských cestách od Konstantinopole až po Dajr az-Zaur a Mosul počínaje konvoji zavedenými na osamělá místa, kde se daly snáze obklíčit a zmasakrovat, přes koncentrační tábory až po smrt zastřelením, hladem, ponořením do ledové vody nebo spalování umírajících zaživa použili později nacisté proti Židům. Akorát že v nacistických táborech vězni nosili čísla a toto strašné počítání zvýšilo hrůznost zločinů proti židovskému národu. Mrtvých při vyhlazování arménského národa nebylo více, pokud se mezi takovými zločiny v podobném rozsahu dá vůbec srovnávat, ale nejsou spočítáni. Známe hlavně jména a názvy cest, guvernérů, táborových velitelů, pašů, bejů, agů a čaušů. Oběti mají málokdy jméno. Nikdy smrt odhazující jeden kruh za druhým jako svůj šat nebyla blíže svému středu, nikdy nebyla tak bezejmenná.

Zatím nevznikla tradice, pokud jde o strukturu hromadných hrobů. Jakým způsobem má být vykopána jáma, jak do ní umístit mrtvé, jestli dát dolů muže, doprostřed ženy a navrch děti, jak je umýt, jak mají být oblečeni, jakou modlitbu má kněz říct, o jakém odpočinku na onom světě má mluvit, jaký druh kříže k němu umístit, kolik ramen by měl mít a co na něm napsat. Nic takového. Každý hromadný hrob měl své zákonitosti a jediným společným rysem hromadných hrobů byl spěch, s nímž byly zhotoveny. Což znemožňuje pomyšlení na ustálené zvyklosti, protože spěch si na tradice nepotrpí.

Hroby se pojmenovávají a zdobí, aby pohřbení nebyli zcela zapomenuti. Hromadné hroby se kopou proto, aby se na mrtvé do nich vhozené zapomnělo co nejrychleji. Hromadné hroby jsou nejprovinilejší částí dějin.

Z tohoto středu bezejmenné smrti jsem nakreslil sedm kruhů se středem v Dajr az-Zauru. V jejich prostoru, jehož největší obvod protíná Mamuru, Diarbekir a

Mosul, tehdy zemřelo víc než milion lidí, což jsou dvě třetiny ze všech obětí arménské genocidy. Víme, že tam byli a z těch, kdo vstoupili do kruhů smrti, se nezachránil téměř nikdo kromě osob, které byly islamizovány, prodány do otroctví nebo do harémů. Kdokoliv mohl zemřít kdekoliv. Na tomto světě neexistuje arménská rodina, která by někoho neztratila v kruzích smrti jako v hluboké tůni. Takže člověk se může modlit na kraji každého hromadného hrobu s myšlenkou, že se tam nachází někdo z jeho blízkých.

Rupen věděl, že dělá dobrou věc. Smrt byla útočištěm z ponižující situace živých a hromadné hroby byly útočiště v choulostivé situaci mrtvých. Ale ještě existoval jeden důvod, proč se Krikor Ankut se silnějšími muži rozhodli pospíchat s odnášením mrtvých ze stanů a kopáním hromadných hrobů. Před několika dny vytáhli zpod stanu, kde žila početná rodina, mrtvého bez tváře. Dlouze se dívali na mrtvolu se sněženými tvářemi, jakoby z ní ukusovaly krysy. Ale v táboře se neměly krysy kde schovat. Všichni to pochopili, ale nic neřekli. Neskládali žádnou přísahu, že o tom budou mlčet, protože cítili, že nikdo nedokáže vyprávět o něčem tak strašném. Když podobných signálů přibývalo, rozhodli se muži, že sami budou každé ráno a večer procházet tábor, aby žádná mrtvola nezůstala u stanů příliš dlouho.

Z Aleppa do Rakky a Sebky poslali nové posádky. Vojáci a strážci se drželi od tábora zpovzdálí. Nebylo těžké ho bránit. Jeho severní okraj tvořil břeh řeky a Eufrat by s obtížemi překonával i muž v plné síle. Vlevo a vpravo se rozprostírala přehledná rovina, kde se nedalo ukrýt, a směrem na jih byla poušť. S výjimkou malých posílů se ve skutečnosti málokomu podařilo utéct a zamíchat se do pestrého davu na trhu v Rakce a vydat se odtamtud opačnou cestou, než jely konvoje, tedy do Babu a Mamury nebo směrem na sever do Urfy.

Vojáci však nehlídali jenom lidi. Střežili i zvířata a dokonce i ptáky. Obyvatelé Rakky a beduínské kmeny měli velký strach z epidemií zuřících v konvojích deportovaných. Proto guvernér Aleppa zakázal, aby se k táboru přibližovali hrobníci nepatřící ke konvojm a vozy poslané do tábora zůstaly deportovaným. A konečně, pokud deportovaní sami nezabili koně a nesnědli je, tak byli zabiti, aby nepřenašeli některou z nemocí, které řádily bez odporu, sílily a stávaly se neléčitelné.

Takže stáli, dívali se na stany, leštili si holínky, hřebelcovali koně a čistili si zbraně. Vojáci ve svých nových uniformách vypadali jako připravení na přehlídku. Neviděli tváře deportovaných, protože byly příliš daleko. A když už se k nim přiblížili, aby jim hodili pomoc, projížděli na koních tryskem. A navíc to nemělo žádný význam.

Tento pocit byl vlastně oboustranný. Pro deportované měli vojáci jeden a tentýž obličej. Pro vojáky deportovaným chyběl obličej a vůbec lidské vlastnosti, když stále dostávali příkazy, aby zamířili bez milosti na každého, kdo by se pokusil uniknout ze šestého kruhu, ať už člověk, zvíře nebo pták.

Zatímco deportovaní se cítili stále vyčerpanější po dlouhých měsících únavy a hladu, vojáci byli stále odpočatější, protože deportovaní se snáze hlídali a odpočinku měli stále víc. Čím dál větší nesoulad se projevoval v tom, že deportovaní byli čím dál obnaženější a rozedranější, zatímco uniformy vojáků se měnily, byly čím dál lesklejší a koně čím dál vyparáděnější.

Mužům se podařilo zorganizovat co nejrychlejší sběr mrtvých. Po příjezdu nového konvoje z Abuhaharu a Hamanu hned následovalo rozšíření sítě sběru mrtvých. Začali pracovat v rytmu smrti. To mělo neblahé důsledky, protože smrt viditelně zostřovala tempo. Na druhou stranu to přivedlo vojáky k zamyšlení. Pochopili, že v táboře Sebka se lidé začali podřizovat jinému řádu než smrti. A kdo má odvahu postavit se smrti, může se postavit komukoliv na světě. Takže uspíšili odjezd konvojů do Dajr az-Zauru, aby vytvořili zmatek. V táboře Sebka se skupiny sběračů mrtvol obnovily. Spojily se hlavně ze strachu, nikoliv ze strachu ze smrti, ale ze strachu ze sebe samých.

Síla domluvit se na společném postupu byla neobvyklá v táboře plném rozedraných a téměř umírajících lidí. Mohla se tolerovat v Sebce, kde bylo jen pár tisíc stanů, ale mohla by být nebezpečná uprostřed sedmého kruhu, v Dajr az-Zauru čítajícím desítky tisíc deportovaných.

Proto jednoho rána velitel poslal vzkaz, aby se všichni muži mezi patnácti a šedesáti lety shromáždili na kraji tábora. Měli být posláni na zemní práce. A samozřejmě dostanou jídlo a pitnou vodu. Vyšli ze stanů a někteří věřili, že když je posílají na práci, tak to znamená, že jsou potřeba a nakonec budou ušetřeni. Jiní šli váhavě a jenom po pohrůžkách čaušů, že si pro ně do stanů dojedou na koni. Třetí skupina, do níž patřil i Rupen, se připojila lhostejně. Od té doby, co se stal lovcem andělů a zajímalo ho víc vláknité maso pod křídly, než jejich barva, byl Rupen uvnitř prázdný. Žil jen proto, aby ochránil děti. Když se tedy Sahag vykradl za ním a myslel si, že ve svých čtrnácti letech by mohl být přijat mezi muže, Rupen ho zastavil a dal mu pár políčků, které chlapce omráčily, ale také ho uklidnily.

Někteří muži si umínili, že zůstanou schovaní. Jako manžel ženy z vedlejšího stanu, s níž se spřátelili. Dohromady tvořili jeden celek a proto každý z nich, muž i

žena, dokázali na sebe vzít podobu toho druhého. Vysoká žena se štíhlými boky a nevelkými prsy oblečená v mužském oblečení nepřitahovala během tvoření konvojů pozornost vojáků a povedlo se jí ukrýt se před hledači žen. A štíhlý muž s bezvousou tváří a divoce narostlými dlouhými vlasy se oblékl do ženského a čekal s malou dušičkou na kontrolu stanů. K té však nedošlo. Jakmile se muži seřadili a spočítali, vojáci usoudili, že pět set je uspokojivé číslo, takže vydali pokyn k odchodu.

Mužská část v konvojích byla tak jako tak menší. Během přesunu směrem do Dajr az-Zauru se muži stali oblíbeným cílem bojovných útoků. Na některých místech, aby nedošlo k omylům, se konvoje od začátku rozdělily na muže a ženy. Muži byli povražděni na cestě ze zálohy bojechtivými bandami nebo přímo vojáky, kteří je měli chránit. Takže většina konvojů se skládala z žen, dětí a starců. Staří lidé zahynuli téměř všichni, protože nedokázali s ostatními držet krok až do Sebky. Konvoje přijíždějící ze západu museli až sem urazit víc než tisíc kilometrů.

Pár políčků udělených nikoliv z vzteku, ale ze zoufalství, jsou poslední Sahagovou vzpomínkou na jeho tatínka Rubena Šejtanjana. Muže odvedli na jih do syrské pouště a zastřelili. Smrt se vítězně vrátila a rozprostřela se jako zelené hedvábí. Usadila se nad táborem.

Když se konvoj s Hermine, jejími dvěma dětmi a zamilovaným párem vydal na cestu, jaro skončilo. Vody Eufratu se uklidnily a vyjasnily. Pašalíky podél obou pramenů Eufratu byly vyčištěny od Arménů, takže mrtvol v toku ubylo. Po mrtvolách snědených rybami, vtažených tůněmi a zachycených na březích už další na jejich místo nepřiplouvaly. Jako každý hrob i Eufrat se zavřel a znovu udělal místo životu.

Pravděpodobně kdyby cesta z Meskene do Dajr az-Zauru vedla jinudy, deportovaní by už byli dávno po smrti žízni, hlavně po nástupu veder. Takhle jim však tok mísící tak dlouho mrtvou a živou vodu nabídl průzračné vlny. A tak to zůstalo po celou cestu do Dajr az-Zauru, kde Eufrat nechal konvoje napospas osudu a klesal k soutoku s Tigridem.

DAJR AZ-ZAUR. POSLEDNÍ KRUH. Konvoj se spíše skládal ze stínů. Když vanul vítr, působily lehce jako hejno padajících ptáků, a nikoliv lidí. Fotografie od cizích cestovatelů, jimž se podařilo přiblížit se ke konvojům, nebo je vyfotografovat na konci zachycují, kromě nemohoucích na okrajích cest čekajících na smrt, že po cestě do Dajr az-Zauru šli hlavně děti. Cesta do sedmého kruhu byla křížovou cestou dětí, které měly stejný osud jako všechny neozbrojené výpravy. Děti na fotografiích

jsou kost a kůže se zesláblým tělem, vpadlým břichem a vystouplými žebry jako ocelovými oblouky nad břišní dutinou. Mají ruce a nohy vyhublé jako větve, nepřirozeně velké hlavy a z očních důlků jim lezou bulvy nebo jsou zcela zapadlé. Děti nemají žádný výraz na tváři, jen blouzní. Dívají se jako z jiného břehu, nenatahují ruce, nic nežádají. V jejich očích není nenávist, žili příliš krátce na to, aby dokázaly pochopit a odsoudit. Není tam ani prosba, protože už zapomněly, co je hlad, ani smutek, protože nezažily dětské radovánky, ani zapomnění, protože nemají vzpomínky. V jejich očích je nicota. Prázdnota, pootevřené okénko na onen svět.

Padlá žena odsoudila na smrt i své dítě. Nejčastěji zůstalo u mámy a spolu čekaly na smrt. Hermine s hrůzou pozorovala tyfové ruměnce na dceřiných tvářích. Zakrátko se jí červené skvrny vedrem rozšiřovaly. Hermine šla napřed, držela dceru na ramenou a plakala. Sahag jí chtěl pomoci, ale máma ho nenechala, aby se k nim přiblížil, aby ho ochránila před nemocí. Sama se ho už také nedotýkala, pouze ho zkoumala pohledem, když spal a horečnatě hledala stopy nemoci. Někdy si s hrůzou myslela, že je objevila. Jindy si ulehčeně oddechla, že to byly jen skvrny od prachu smíšené s potem, které pak vypadaly jako zaschlá krev. Držela se, aby ho ve spánku neobjala. Hladila jenom dívku, aniž by jí záleželo na tom, jestli se sama také nakazí. Nebo by byla i raději, protože myšlenka, že nechá dcerku samotnou na onom světě, Hermine děsila. Když nevěděla, jak dítě vyléčit, modlila se, aby zemřely spolu.

Cesta ze Sebky do Dajr az-Zauru byla nejdelší a nejhrůznější ze všech. Téměř sto kilometrů chůze. Vedro začalo vadit i vojákům na koních poklimbávajícím v sedlech vedle konvojů, které se vlekly s chodidly spálenými pískem. Rozhodli se tedy pro noční přesuny a ve dne se usadili na břehu, kde od řeky vanul osvěžující větřík. Jen pár mužů stavělo improvizované stany na ochranu před ničivým horkem. Na některé dolehlo šílenství ve spánku: třásli se, házeli sebou a bylo nutné je pořádně praštit, aby se probudili a neudusili se ve spánku. Jiní se zbláznili v bdělém stavu a vydávali se, kam se jim zachtělo. Jejich cesta skončila velmi rychle, protože ztratili pud sebezáchovy a padali sestřeleni kulkami.

Konvoje nevrhaly žádný stín. Přes den lidé leželi na zemi a nevrhali žádný stín a tam, kam proniknul kousek stínu, se do něj halili jako do prostěradla. Stíny se lepily na tělo jako pot. V noci šli váhavě, zakopávali o kameny nebo padali do děr na kraji cesty a stávali se vlastními stíny. Konvoje byly tak oslabené, že už ani neměly sílu vrhat stín a táhnout ho za sebou jako síť. Konvoje bez stínu potřebovaly téměř dva týdny, aby dojezly ze Sebky do Dajr az-Zauru.

Tábor se nacházel na pravém břehu Eufratu. Tentokrát čítal desítky tisíc stanů. Dajr az-Zaur byl posledním místem na východě, kde se nacházel podobný tábor. Z Dajr az-Zauru neexistoval návrat do tohoto světa.

Deportovaní proto nedostávali nic k jídlu. Vegetace byla vzácná a mužů, kteří by dokázali zabít pouštní zvířata přilákaná mrtvolami, ubylo. Hlad se stal nesnesitelným. Lidská těla byla tak oslabená, že nemoci se šířily velmi pomalu, protože organismus neměl už ani tolik sil, aby jimi trpěl. Nemocní tyfem už nevykazovali horečku, protože se jim netvořili protilátky. Tváří v tvář hladu se ostatní nemoci stáhly a nechaly ho ukusovat z břich, natahovat kůži na kosti a vysušovat vnitřnosti.

Střetů bylo čím dál tím méně. Táborové vedení odhalilo skupinu kolem Levona Šašjana, která organizovala nejenom živý přenos zpráv na tělech sirotků z jednoho tábora do druhého, ale i systém zásobování léky a potravinami, nakolik to bylo možné. A také stejný systém skupin, kterým se dařilo pohřbívat mrtvoly v rytmu smrti. Po jejich odhalení vyvedli Levona Šašjana z tábora a brutálně ho zavraždil sám velitel tábora Zeki paša. Jakákoliv forma vnitřní organizace tábora se potlačovala a tak podle názoru vojáků zmizelo jakékoliv nebezpečí odporu. Tábor upadl do letargie. Obavy vojska z povstání se možná zdají nepodložené, protože vojáci byli dobře vybavení, odpočatí až zrudnutí a ozbrojení až po zuby. Zatímco deportovaní byli čím dál vyzáblejší a rozedranější a vrávorali opojení smrtí. Ale vojáci se skutečně báli stejně jako úřady v Aleppu a Dajr az-Zauru. Vojáci se učili bojovat proti jiným vojákům a jejich zbraně byly vyrobeny tak, aby ohrožovali nepřítel obávajícího se smrti. Nikdo zatím nevynalezl zbraně vyvolávající strach u lidí, kteří se už ničeho nebojí. Deportovaní vyčerpaní a zdrcení hladem si neuvědomovali, že právě smíření s myšlenkou na smrt představuje jejich obávanou sílu. Ačkoliv tato síla spočívající ve ztrátě strachu ze smrti v každém kruhu rostla, cesta sedmi kruhy smrti nebyla povstalecká. Cesta konvojů znamenala spíše čekání na smrt. Smrt bloudící táborem se stala jednou z nich, stala se jednou z obětí kruhů kolem Dajr az-Zauru.

Navenek se nedostala jinak než jako tlumené mumlání. Německý cestovatel, jemuž se podařilo vidět zblízka deportované v Dajr az-Zauru, byl hluboce otřesen nejen zjevnou skutečností zachycenou na fotografiích v celé jejich hrůze, ale jedním detailem – na tom strašném místě neviděl lidi plakat. Nebo lépe řečeno neviděl to, co se obvykle rozumí plačícím člověkem, tedy neviděl slzy.

Není však pravda, že by lidé neplakali. Jenom plakali jinak. Kdo měl ještě sílu sedět, tak se houpal, jiní plakali s očima doširoka rozevřenýma k nebi. Ale pláčem byl nepřetržitý nárek tlumených hlasů a opakovaný tisíci hrudníků a připomínal tak monotónní hudební doprovod. Pláč se neprojevoval na tváři, ale zvukem. Tento zvuk nekonečně plynul a ladil s okolním světem, až zněl jako hučení větru mezi dunami nebo šplouchání vod v Eufratu. Pláč neustával ani na chvíli, dokud poslední konvoje z Dajr az-Zauru nebyly odvedeny na náhorní roviny, kde deportované povraždili. Tento suchý pláč nahrazoval modlitbu, kletbu, mlčení, zpověď a u některých i spánek. Řada lidí usínala nebo umírala s tímto pláčem, který pak vibroval ve ztuhlém těle jako v píšťale varhan. Slyšel jsem tento pláč, když se dědeček Setrak houpal v lehátku na zahradě a mumlal si nebo když se dědeček Garabet zamknul ve svém pokoji a přerušil hru na housle.

Zpočátku vojáky dráždil tlumený pláč, protože se ozýval odevšud, opakoval ho vítr i voda. Pak si na to zvykli, zvuk se ukázal jistější než jakákoliv stráž. Dokud monotónně plynul, znamenalo to, že se neděje nic zvláštního. Zastavil by se, kdyby si lidé našli jiné zaměstnání než umírání a oplakávání mrtvých. Zastavil by se, říkali vojáci, kdyby se deportovaní vzbouřili nebo všichni umřeli. Deportovaní kromě bláznů, kteří nejčastěji končili s kulkou v hrudi na okolních pláních, se nebouřili. Pokud jde o smrt, neumírali tak rychle, až se zdálo, že smrt přebývajících tak dlouho mezi deportovanými je začala mít ráda. Ačkoliv tábory byly zrušeny po několika měsících a zároveň deportovaní byli všichni povražděni, zvuky v Dajr az-Zauru neustaly.

Tehdy však s ušima vnímajícíma tento šum deroucí se z řečiště širšího než měl Eufrat, si turečtí vojáci nedělali příliš starostí s hlídáním tábora v Dajr az-Zauru. Na jihu a východě nebylo nutné hlídat, protože se tam rozprostírala poušť. Kdokoliv by se pokusil utéct tímto směrem, neměl šanci na přežití. Ani Eufrat na kraji tábora nedával žádnou naději.

Dajr az-Zaur byl nějakou dobu cílem všech konvojů, aniž by úřady rozhodly, co dál. Pravděpodobně čekaly, že na cestách konvoje postupně zmizí, takže v Dajr az-Zauru bude jenom jakýsi lazaret, kde příchozí rychle vypustí duši, jakýsi Hastahane jako v Tefridže a Lale. Navzdory všem, víc než hojným, příležitostem k odchodu na onen svět si několik stovek tisíc deportovaných umínilo žít. Nebo spíš prostě zapomněli umřít. Tábor se stával čím dál tím přelidněnější a hůře ovladatelný. Ani ne tak kvůli lidem, ale kvůli tomu, co vyvolávali a šířili: konkrétně nemoci a

zápach. Úřady z hlavního města si přály rychlé a konečné řešení arménské otázky, takže Dajr az-Zaur se místo cíle stal přechodnou stanicí. Nejednalo se však o přechod mezi dvěma tábory, ale mezi dvěma světy.

Ze všech utrpení, nemocí a bolestí se nejsilnější ukázal hlad. Tábor v Dajr az-Zauru vstoupil do stavu halucinací, protože tam chyběl jakýkoliv zdroj potravin. Náhodnou stravu představovala tráva, kyselé ovoce, divoký med a zvířecí mršiny. Kostnatá těla chodila k Eufratu pít vodu váhavou chůzí, pak se usazovala tváří k slunci a kolébala se schoulená do klubíčka, jakoby se živila světlem jako rostliny. Někteří ztratili všechny ostatní potřeby a pocity na úkor hladu. Dávali do pusy všechno, co se jim dostalo do ruky, od kůry stromů přes hadry napuštěné slaným potem nebo fekálie, které byly kvůli hladu menší a pevné jako kozí bobky. Po zavraždění Levona Šašjana a ostatních pracujících na hromadných hrobech, kteří se snažili mrtvé ochránit, se mrtvoly znovu začaly déle zdržovat u stanů. Opět se objevili mrtví bez tváře, ruky nebo nohy. Lidé procházející jednou za několik dní stany, aby odebrali roztrhané nebo rozložené mrtvoly, se netřáslí. Někteří to dělali úmyslně. Z lovců krkavců nebo hyen se stali lovci mrtvých lidí. Proto je lidé ve stanech bedlivě přeměřovali a nesvěřili svého mrtvého každému.

Ani tak to nebylo úplně jednoduché. Bylo čím dál tím těžší odlišit mrtvé od živých. Živí leželi hodiny nehybně a často usínali s otevřenýma očima. Žár jim spálil bělmo, takže mnozí oslepli. A mrtví se někdy vzbudili kvůli velkým rozdílům teplot mezi nocí a dnem, když se jim klouby rozehrály na slunci nebo naopak se stáhly v nočním mraze. Takže začali sbírat náhodně a lidé se vraceli z kraje hrobu, když se probudili sténáním při házení jednoho přes druhého.

Na znamení se znovu začaly tvořit konvoje. Část z nich se vydala na východ do Maratu a Suvaru. Další část na západ do Damašku. V obou směrech je čekal stejný osud. Jakmile se dostaly na náhorní plošinu, kterou předvoj považoval za vhodnou, vojáci se vzdálili, obklíčili konvoj a stříleli z pušek do všech stran. Když už nikdo nezůstal na nohou, zapíchly do hlavní bajonety, vytáhli jatagany, procházeli přes těla a ostřím dokončovali to, co kulka minula. Konvoje čítaly tři sta až pět set duší. Jejich osud byl pokaždé stejný jenom s tím rozdílem, že někdy vojáci přenechali špinavou práci beduínům a spokojili se pouze se závěrečným přezkoumáním, aby se ujistili, že práce byla dobře vykonána.

Hermine čekala na smrt s dcerkou v náručí. Dívka se v noci čím dál častěji třásla zimou a v noci si na ni Hermine lehala a snažila se ji zahřát. Sahagovi se

povedlo přinést hrst zelených datlí a jednou dokonce granátové jablko, které spadlo nějakému vojákovu ze sedla. Jedli sladce nakyslá semena jedno po druhém a dlouze je drželi pod jazykem. Ve druhém stanu oba zamilovaní trpěli hladem, aniž by se mohli vydat hledat něco k jídlu, protože žena nechtěla za žádnou cenu, aby muž opustil útočiště ze strachu, že ho uvidí vojáci a zabijí ho. Zdálo se, že jsou živi jeden z druhého a setrvali v objetí. Až do jednoho večera, kdy se s příchodem chladu vymanili z objetí a zvedli se. Svlékli si oblečení a žena je podala Hermine. „Dej je dítěti,“ řekla. „Třese se zimou.“ Byli zcela nazí. Hermine se na ni dívala s nevýslovným údivem. Nikoliv kvůli jejich nahotě, která nebyla v táboře ničím neobvyklým stejně jako cokoliv jiného, co se může tělu přihodit. Byli však neskutečně krásní. V očích měli zvláštní světlo, vlasy se jim uhladily a zářily kolem čela a maso měli neuvěřitelně bílé. Stehna se jí vyklenula a hrud' zaoblila. Jeho svaly se vinuly a napínaly kolem kostí. Světlo se jim po kapkách shromáždilo na ramenou a nedělal se kolem nic žádný stín. „Přišli jsme se rozloučit,“ řekl on, aniž by sotva pohnul ústy. Pak vzal ženu za ruku a odešli. Jejich siluety jim dlouho utkvěly v očích, možná i díky světelnému obrysu jejich těl. Klidně zářili, jakoby se vznášeli nad pískem. Hermine a Sahag čekali s napnutýma ušima rachot výstřelů. Ale nestalo se nic ani poté, co tma zahalila hlínu a vosk jejich těl. Zůstala jenom nevysvětlitelná vůně připomínající dým pálené myrhy a ambry. „Zachránili se,“ zašeptala Hermine. „Jdu je zavolat, aby se vrátili,“ řekl Sahag. „Tam je poušť a umřou. Nikdo se z těch písků nevrátil živý.“ Hermine mu pokynula, aby si sedl vedle ní. „Nech je... Jsou krásní a bez hříchu. Pořád myslím na to, že Rupen má pravdu.“ Mluvila o svém muži v přítomném čase jako o někom, kdo odešel daleko, ale vrátí se, ačkoliv v té době byl Rupen zavražděný spolu s konvojem mužů ze Sebky. „Rupen má pravdu. Bůh umřel. Nech je jít. Tady, kde jsi je viděl naposledy, na kraji tábora v Dajr az-Zauru je hranice rajské zahrady. Brána do ráje je pár kroků odsud. Vrátili jsme se tam, odkud jsme na počátku vyšli. Ale mezitím se svět úplně zkazil. Možná, že založí svět od začátku a stvoří jiného Boha.“

Sahag se díval do tmy, kde se přitisknutá těla muže a jeho ženy ještě jednou mihla před jeho zrakem a pak zhasla. A najednou chlapec ucítil na čele čerstvé zachrastění závanu větru. Jakoby těm dvěma písek uhýbal z cesty a nechal z půdy vypučet různé druhy stromů příjemných na pohled. Dvě ramena čím dál většího toku se před nimi spojovala: Tigris a Eufrat. Muž šel do zahrady zavlažované těmi řekami

a nechával za sebou svůj národ: svého otce a matku, přitiskl se ke své ženě a stali se jedním tělem.

Ale tady, mezi lidmi, byly konvoje čítající několik set lidí odváděny na náhorní plošiny přeměněné na popraviště směrem na Suvar nebo Damašek. Další konvoje přijížděly ze západu do posledního kruhu smrti. Toho července roku 1916 se davy rozdělovaly a spojovaly a navzdory přesunům sem a tam tábor v Dajr az-Zauru zůstával vyrovnaný a téměř nehybný. Okolní země se naplnila ostatky. Poslední hranice byla překročena. Živí se nabízeli mrtvým a z jejich pohřbívání se stalo jediné zaměstnání, které jim ještě zbývalo. Mrtví se nabízeli živým a drželi je v teple jako oděvy za mrazivých nocí. Kdo se zbláznil hlady, tomu posloužili i jako svaté přijímání.

Hermine se dívala svýma pomatenýma očima na dceru. Letní horko vytahovalo kapky vody, které ještě vázaly sůl v těle, a začalo je zabíjet vysušením. Živí a mrtví se podobali nehybností a občasnými náhlými probuzeními. Nyní se začali podobat i tmavou, vysušenou barvou ve tváři.

Podle tempa, jakým pokračovaly popravy, koncentrační tábor měl být zlikvidován na podzim téhož roku. Ale i bez nich by v podmínkách vězení v Dajr az-Zauru nikdo nepřežil do zimy. Toho léta zemřely hlavně děti. Mnohé z nich zůstávaly nepohřbené mezi stany jako prázdné, schoulené a zčernalé kostry. Hermine netrpělivě čekala, kdy budou zařazeni do nějakého konvoje. Ani nevěděla, v co doufala, ale z celé duše si přála odjet z tohoto místa. S otevřenýma nehybnýma očima děvčátko občas šeptalo: „Mám hlad!“ Když se její sténání stalo nepřetržité, naříkavé během výdechu a hvízdavé během nádechu, vydala se Hermine mezi stany. Vrátila se za hodinu s prázdnýma rukama. „Ty jim taky nedávej, pak, ze mě...“, usmála se smutně dívka. Hermine si dala ruku před pus. Byla tak rozrušená, že zapomněla odehnat chlapce, když se k ní přiblížil, aby ji pohladil. Podívala se na něj zcela jinak a pak ho chytila za zápěstí. „Pojď!“ řekla mu změněným hlasem. Táhl ho ze stanu na kraj k vodě, kam Arabové chodili napájet koně. Zůstala stát vedle syna na břehu řeky a modlila se, aby se to stalo co nejrychleji.

Arab, který se přiblížil, se na ně nedíval nijak vlídně, ale zvědavě, především na chlapce. Hermine a chlapec mluvili turecky, takže se mohli dorozumět tímto společným jazykem, který Mohamed zanechal na místech rozšíření své víry. Ale nebylo potřeba, protože dobře věděli, o co se jedná. Tyto okolnosti se tisíckrát opakovaly během putování konvojů nebo na krajích táborů. A aby všechno bylo jasné, pustila Hermine Sahagovu ruku a postrčila ho o krok dopředu. Nechala však

dlaň na jeho rameni, aby se chlapec nedal na útěk zpět. Navzdory oslabení nevypadal Sahag, že by trpěl nějakou nemocí, a Arab místo souhlasu vytáhl pytlík mouky a podal ho ženě. Chytila ho oběma rukama a v tu chvíli Sahag ucítil, že se uvolnilo sevření a chtěl utéct. Ale Arab ho chytil za pas a šíjí a hodil ho jako pytel na koně. Skočil za něj, zavýsknul a tryskem se vzdalovali. Hermine za nimi dlouze upírala zrak. Strčila ruku do pytlíku a vytáhla hrst prášku, který si nacpala do pusy a potlačila tak jakýkoliv výkřik.

Nějaký čas chlapec ležel v mnohem větším stanu ozdobeném koberci s nesrozumitelnými nápisy na stěnách, kde bydleli lidé, kteří mluvili chraplavou drsnou řečí a lhostejně se na něj dívali. Ale nosili mu jídlo, otírali pot z čela a vyměňovali prostěradla. Když se dostatečně zotavil, aby mohl cestovat, vysadili ho na koně a ponořili se do vyprahlých oblastí, kde jediným zaměstnáním kromě číhání na karavany bylo noční hlídání ohňů, na nichž prskal velbloudí tuk a během dne pátrání po vodě. Sahag si z těch dnů přesně pamatoval pouze nařikavé modlitby mužů a bílý oděv, který dostal. Na tomto oděvu se prudká bolest rozdrásaného údu rozpije jako krvavá stopa. Nechápal, že tato nová mužská bolest vzbudí úsměvy a spokojenost ostatních. S novým nezakrváceným oděvem dostal nové jméno, Yusuf, aniž by se ho někdo zeptal na jeho staré jméno. To mu nakonec pomohlo, protože když ho později hledali až v Urfě a Diarbekiru, nenašli ho, protože nevěděli, po kom se ptát.

Yusuf se stal zručným mladíkem. Naučil se držet velbloudy za ohlávku a hlídat je při napájení. Ovládl umění jízdy na koni a zvyknul si na sušenou potravu. Tváří v tvář písčitém rozlohám se naučil trpělivosti. Dostal mužské oblečení a měl svého koně, což byla jediná bytost, s níž mohl mluvit arménsky. Spolu s ostatními se klaněl k východu a západu slunce i k jihu a brumlal cosi, co znělo jako modlitba. Mohl zůstat dobrým pouštním jezdcem. Jeho tělo již bylo zoceleno kruhy smrti. Dlouhá víčka mu chránila oči od písku, snědá tvář byla připravena čelit poryvům větru a černé zvlněné vlasy ho dobře chránily před horkem. Neznalost arabštiny mu pomáhala. Nikdo ho neobtěžoval otázkami a nemusel o sobě vyprávět. Nemusel se modlit k prorokovi, který se mu zjevil a potřásl ho krví. Nechal si pro sebe jiného, který se mu zjevil a krvácel.

Mohl být dobrým jezdcem v onom kraji a stát se jednoho dne vůdcem svého kmene. V zimě by sestupoval k břehům Rudého moře, až téměř k Medině, a minimálně jednou za život by dojel až do Mekky. A pak by se vrátil přes Jeruzalém a

Damašek až do míst, která znal tak dobře a ještě výše, k horám, do Ras-ul-Ainu a Mosulu. Yusuf však zůstal osamělý. Ostatní se spokojili s jeho zručností, nechávali ho na pokoji a nerušili jeho nesrozumitelné rozhovory, které vedl se svým koněm.

Yusuf žil tento život zaraženě. Vysvětlení se však jednoho dne dočkal, jak to bývá, když otázky nejsou jasně formulované. Dojeli do Mosulu. Měli dobrý den. Proдали kozí sýr a velbloudí kůže. Ve stanu bylo teplo a klid, voněl po pečení a než si sedli na polštáře kolem ohně, počítali zlaťáky ukryté v sáčcích. Pak ženy obdivovaly dary – jantary, tkaniny a ozdoby. Nejkrásnější ozdobu sevřel majitel stanu v dlaní. Roztáhl prsty jako při kouzle a věnoval ji nejmladší ze svých žen, která si ji přivázala na krk a kroutila ve šťastném tanci kolem ohně za ostrého zvuku *zurnaly* a v rytmu bubínků se zvonečky. Oheň prskal a syčel od kapek tuku, tváře zářily a vzdalovaly se od plamenů, rytmus bubnů se spojil s tleskáním dlaní a žena se točila unešená mládím a radostí z ozdoby. Chlapec ji uviděl, když se dostala přímo k němu, houpala se v bocích a třásla prsy až od ramen. Chlapec si vzpomněl na talisman na zlatém řetízku vystavovaný hrdě na odív a na mámino plaché gesto, když si ho schovávala pod oblečení. Nikdo si nevšiml, když se vytratil ze stanu. Jediné, co mohl s rozbouřenou myslí podniknout, byl bezhlavý útěk. Utíkal, aniž věděl před čím, utíkal, až mu došel dech a padnul na kolena. Cítil potřebu uniknout ze svého těla, vyrvat se, proto začal křičet. Seděl na písku, houpal se a křičel ze všech sil. Když křik ustal a nechal na místě sténání a suchý pláč z Dajr az-Zauru, Yusuf umřel. Byl nešťastnou, cizí, zamlklou bytostí, která bloudila po neznámých místech a mezi Bohy, v něž nevěřil. Zrozen z krvácení a zabit křikem. Ne tak, jak bylo obvyklé, že jedno tělo zabije jiné tělo, tedy propíchně ho zvnějšku dovnitř. Yusuf zemřel propíchnut zevnitř ven, přímo tělem, na něž byl vložen jako bílá zakrvácená tunika.

Svlečen z nového oblečení a s Yusufem jako s nepotřebnými šaty u nohou se Sahag vrátil mezi stany. Tentokrát už nebyl synem kmene a přišel pěšky. Schoval se ve tmě, vyhýbal se ohňům a otevřeným stanům. Šel ke zvířatům a tiše vytáhl koně za ohlávku. Jejich pochod pískem byl tichý, kůň ho následoval, aniž by cítil nějakou změnu, poslouchal ho a vnímal ho, protože pro něj Yusuf nikdy neexistoval. Když se rozlehl trysk, byli kůň i jezdec daleko.

Dal se na západ, v protisměru konvojů, bohužel však návrat kruhy smrti od Velikonoc mrtvých k Velikonocům zmrtvýchvstání neznamenal návrat v čase. Naopak, jak překonával jeden stupeň za druhým, z hlubiny, do níž padl jako do studně, nacházel pouze stopy po konvojích, přeživší žebrající na krajích cest, nová

děsivá jména vražedných propastí, kosti v sutinách a děti z jeho národa oblečené v šaravarech. Yusufové rostli v jejich hrudích jako v hnízdě. Častokrát se chtěl vrátit do stanu, aby zabil toho Araba před zraky jeho žen a dětí, a vzal si zpět talisman své matky. Pak si řekl, že Arab za to nemůže. Talisman z matčina krku strhnul někdo jiný a musel by svést příliš velký boj, aby ho našel nebo zabít všechny jemu podobné, aby si byl jistý, že vrah jeho mámy byl potrestán. Arab se nakonec ukázal jako jeho dobrodinec a nemohl za to, že doba natolik zlevnila lidskou bytost, že beduín mohl vyměnit chlapcův život za sáček mouky.

V Ras-ul-Ain se Sahag znovu setkal se železnicí, kterou opustil s tváří zrudlou a nafouklou z nedostatku vzduchu a vody v dobytčích vagoněch před dvěma lety v Mamuře. Prodal koně a jel den a noc uhnížděn v rohu vagonu až do Izmidu. Při cestě zpět nenašel žádný ukazatel cesty. Takže se držel vlaků a lodí, které ho vedly na západ do Bazargicu a pak do Silistry.

Dokud utíkal, vzpomínky ho nechávaly na pokoji. Když se nakonec usadil v Silistře, vstoupil do učení k jednomu obchodníkovi a pak si otevřel vlastní krámek. Když si později začal hledat ženu a předtím, než ji našel, pobýval s dívkami čekajícími v přístavu na námořníky. Beduínský závoj, který kdysi zahodil, najednou ožil, zasyčel jako had a vydal se po Sahagových stopách. Tak si jednoho večera mezi světlem plynových lamp vzpomněl na Yusufův obličej odrážející se v okně. Zděšeně se díval, jak tancuje za zvuku bubnů a zurnalů, jak trhá bílé oblečení člověka z pouště, jak drží v ruce úd, tře si ho a poskakuje divokým pohledem, a jak heká a uvolňuje mezi prsty nikoliv semeno, nýbrž krev. Sahag nevěděl, jak zahnat vidinu, která ho postříkala svými semeny plodícími zlo jinak, než že popadl kus náradí a udeřil s ním do okna. Yusuf se zachechtal, jeho podoba se roztříštila na dalších tisíc kousků a dál se procházel po místnosti. Když se vzpamatoval, díval se, jaký byl s divokým vzezřením, neupraveným oděvem a zatím nezměklým zmrzačeným údem v ruce. Pochopil, že Yusuf do něj vstoupil a že proti této průsvitné postavě nemůže bojovat rozbíjením oken a zakrýváním zrcadel.

Sahag a Yusuf se nenáviděli, ale věděli, že jsou nuceni žít společně. Yusuf desetinásobně trpěl mukami, jimž byl vystaven Sahag, když musel snášet modlitby k jinému spasiteli a náležitě dodržovat pořádky této víry. Pomstil se však na tomto cizím národu jediným možným způsobem, tedy údem, který nesl znamení jeho zrodu a otrávil mu semeno. Byl svázán s tímto navždy neplodným semenem, jehož

s přibývajícím věkem ubývalo. Yusuf mizel s ním. Za mého dětství byl Sahag Šejtanjan starým mužem. Proto jsem Yusufa nepoznal.

Žil rozštěpen na dva. Byl zvyklý, že každá jeho polovina sleduje a nenávidí tu druhou a čeká, až usne, aby mohla udeřit, ale nutně usínaly společně a opravdu se oddělily jenom ve snu, protože tyto dvě poloviny nemohly snít zároveň. Jedna jeho polovina se zmenšovala spolu s tím, jak se on a jeho manželka Armenuhi smiřovali s tím, že nemohou mít děti. Byl však zvyklý nenávidět a už nemohl veškerou nenávist držet v záhybech své rozpůlené duše. Začal tedy nenávidět ostatní. Nejprve lidi podobné Yusufovi. Takových však bylo v jeho okolí málo a jeho neuskutečněná nenávist skřípala jako špičáky divokých zvířat, které musí trhat, jinak příliš vyrostou a propíchnou vlastní lebku. Sahag si vyléval nenávist na bolševicích. Nečekaná příležitost se objevila po válce. Předtím byl ve Focşani jediným komunistou opilý zelinář, jehož jedinou politickou činností bylo velkohubé nadávání 10. května na svátek dynastie a krále, při němž sotva pletl jazykem. Později se úřady poučily a zavřely ho brzy po ránu, když se ještě neprobral z kocoviny předchozí noci a mlčel. Po válce se však město zaplnilo komunisty. Sahag jim říkal velkozloději a komunističtí loupežníci. Komunisté mu jeho city oplatili se štědrostí jim vlastní. Nejprve mu vykradli obchod a když už nebylo co ukrást, tak mu ho celý zabavili. Sahag se pokaždé radoval. „Berte!“ křičel, mával rukama a poskakoval. „Rabujte!“ házel po nich bedny s kakaem Van Houten. „Zapomněli jste si vzít tohle!“ nebo sáčky s kávovými zrnky, která se rozsypala na chodníku jako brouci.

Jeho napadlo umístit rádio Telefunken do Seferjanovy jeskyně a sám chodil v noci na hřbitov poslouchat rádio Svobodná Evropa. V létě roku 1958 sledoval nenasytným pohledem prapory Rudé armády mizející na cestě do Tecuci a pak seděl nehybně celé dny u televize o velikosti talíře, která patřila paní Marii odnaproti, a sledoval přímý přenos z pohřbu Gheorghe Gheorghia-Deje. Žádný detail mu neunikl. Chroupal semínka, pil pivo a kibicoval jako na stadionu. „Ozářili ho Rusové,“ řekl, tentokrát bez stopy po výčitce v hlase na jejich adresu. „Vyvolali mu žloutenku!“

A Sahag Šejtanjan byl první, kdo se nechal fascinovat mapami. Vyhnáni z míst svého dětství, staří Arméni utekli, emigrovali, překonali pouště, kontinenty, moře a oceány, ale ve skutečnosti necestovali. Pochod světem byl součástí jejich smutku, nikoliv zvědavosti nebo radosti. Cestovali proto na mapách jako knižní moli.

Kartografické archy přinášely výsek opravdového světa a otevíraly novou dimenzi. Na oněch mapách končily války vždycky jinak než ve skutečnosti. Horší

fejzdani porazili armády, vězňům se podařilo utéct z deportačních táborů a válečníkům z obklíčení. Američané se vylodili na Balkáně, angličtí parašutisté zaplavili nebe, Rusové se stáhli do hloubi Sibiře. A samozřejmě Arménie se rozkládala od Kavkazu až po Tyr a Sidon a v Malé Asii až po jezero Urmia jako v dobách Tigrana Velkého v posledním století před Kristem. Svět ležel na mapách pokrytých šipkami, které znamenaly vylodění, osvobození, vyhnání, návraty, nadšení a triumf. Ze všech map nejméně důležitá a proto nejméně brána v potaz byla ta nejspodnější, rozložená na trávě, tedy realita sama.

Proto na jeho mapách fungovaly jiné smlouvy a války končily jinak. Sèvreská smlouva platila. Setkání v Jaltě se nekonalo a Stalinova tužka se schválně tupou špičkou nerozdělila Evropu. Sahag Šejtanjan a ostatní Arméni mého dětství patřili spíše mapám, než skutečné zemi. Někdy byli lhostejní a zraky jim zabloudily do dálky, jakoby se rozběhly po mapách a zmizely z tohoto světa.

V *Knize šepotů* má každá vůně, barva a záblesk šílenství svého kouzelníka. Průvodce různými kraji a kouzelníkem s mapami byl Micael Noradunghjan. Ostatní stáli kolem něho a dívali se s očima široce dokořán, jak jeho ruce uhlazují celé kontinenty. Můj dědeček seděl moudře a mlčky, nic jiného neuměl. Na mapách přes nepořádky doby existoval určitý smysl. Anton Merzjan se zapomněl ptát a nad mapou, kde bylo místo pro všechny, se nehádal s Krikorem Minasjanem. Štefānucā Ibrāileanu, Māgārdici Ceslov, Agop Aslanjan, Vrež Papazjan, Ovanes Krikorjan a ostatní se ostýchavě přibližovali a nechali se vést k tomuto novému Betlému, kde spása měla podobu mapy. Sahag Šejtanjan se pohnutě díval na ten zázrak. Byly to jediné okamžiky, kdy se s rozechvělým nitrem, smířil s Yusufem.